

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Door gelijkheid gegrepen: democratie, burgerschap en staat in Nederland 1795-1801

Rutjes, M.

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Rutjes, M. (2012). Door gelijkheid gegrepen: democratie, burgerschap en staat in Nederland 1795-1801.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

3 De edele naam van burgers

Staatsburgerschap in de Bataafse Republiek

De revolutie was ruim een jaar oud en voor Johan Greve was de maat vol. De Deventer volksvertegenwoordiger vroeg zich in de Nationale Vergadering af of het niet eens tijd werd om vast te stellen welke inwoners van de Bataafse Republiek burgers waren. Na het uitbreken van de revolutie was de term burger ‘een titel, of compliment, by het Volk geworden [...], gelyk het voorheen plag te zeggen Mynheer’. Burger was de nieuwe aanspreektitel. Volksvertegenwoordigers werden ‘burgers representanten’ of ‘burgers wetgevers’ genoemd. Het leek er op alsof iedere inwoner van Nederland een ‘burger’ was, net zoals het leek alsof de uitdrukking ‘het geheele Volk, welke wy in onze Acten plegen te gebruiken, [...] op de geheele massa van Ingezetenen des Lands kan worden thuis gebracht’. Dit kon echter niet de bedoeling zijn, meende Greve. Niet voor niets was de rechtenverklaring die begin 1795 was opgesteld de Verklaring van de Rechten van de Mens *en* de Burger genoemd. Dat men op sommige plaatsen deze rechten ‘ondereen gemengd’ had deed niets af aan het uitgangspunt dat mensen en burgers niet zonder meer gelijk gesteld konden worden. De Nationale Vergadering moest dan ook, om verdere verwarring te voorkomen, verklaren ‘welke Ingezetenen Burgers zyn’.¹

Dat de verwarring over het Bataafse burgerschap zo groot was, is niet verwonderlijk. In de Bataafse hervormingsplannen stond de burger, als basiseenheid en medelid van de (politieke) gemeenschap, centraal. Zoals de Staatsregeling van 1798 het uitdrukte: ‘De Oppermacht berust in de gezamenlijke Leden der Maatschappij, *Burgers* genoemd’.² ‘Burger’ was, van oudsher, een begrip met een positieve lading, een begerenswaardige status, zowel juridisch als sociaal. Ook in de Bataafse Republiek werd gesproken van ‘den edelen naam van *burgers*’.³ Met de verbreiding van het burgerschapsbegrip in de achttiende eeuw en het uitbreken van een revolutie die ‘gelijkheid en vrijheid’ propageerde leken meer ingezetenen dan voorheen aanspraak te kunnen gaan maken op de status van burger. Zeker omdat na 1795 de stedelijke juridische status, het stadsburgerschap, kwam te vervallen om plaats te maken voor een nationaal burgerschap, het staatsburgerschap. De staat zou

¹ *Dagverhaal* deel I (nr. 71, zitting 3 mei (oorspronkelijke voorstel) en 24 mei) 562.

² *Staatsregeling 1798*, 14 (artikel II van de Acte van Staatsregeling).

³ *De Democraten*, no. 45 (maart 1797) 38.

vanaf dat moment alleen nog dit individuele staatsburgerschap erkennen, en geen geprivilegieerde groepen zoals gilden, de adel en de gereformeerde kerk.⁴ De overgang van stadsburgerschap naar staatsburgerschap was echter verre van onproblematisch en de Bataven werden geconfronteerd met de vraag wie op welke wijze aanspraak kon maken op het nieuwe staatsburgerschap, en welke politieke rechten en plichten hiermee gemoeid waren.

De vele gezichten van het burgerschap

‘Of wij hoog of laag springen, wij Nederlanders zijn allen burgerlijk, van den notaris tot den dichter en van den baron tot den proletariër. Onze nationale cultuur is burgerlijk in elken zin, die men aan het woord hechten wil’, stelde Johan Huizinga ooit.⁵ De (zelf)typering van Nederlanders als burgers is eeuwenoud en diepgeworteld, reden dat het Nederlandse burgerschapsbegrip de afgelopen decennia veelvuldig onderwerp van studie is geweest.⁶ Die typering ligt ook wel voor de hand:

⁴ Zie hoofdstuk 2. Wat betreft het principe van de scheiding tussen kerk en staat dat hiermee samenhangt, zie Peter van Rooden, *Religieuze regimes. Over godsdienst en maatschappij in Nederland, 1570-1990* (Amsterdam 1996) 28-29; Leo Wessels, ‘De beste aller werelden? Politiek, religie en een weerbarstige samenleving, Nederland 1650-1850’, in Ernestine van der Wall en Leo Wessels ed., *Een veelzijdige verstandhouding. Religie en Verlichting in Nederland 1650-1850* (Nijmegen 2007) 36-73, aldaar 63-65. Het debat over de scheiding tussen kerk en staat wordt hierna uitgebreider besproken.

⁵ Johan Huizinga, *Nederlands geestesmerk* (Leiden 1946, herziene uitgave. Eerste uitgave 1934) 20.

⁶ Voor de vroegmoderne tijd en de periode rond 1800, zie de verschillende artikelen in Joost Kloek en Karin Tilmans ed., *Burger. Een geschiedenis van het begrip ‘burger’ in de Nederlanden van de Middeleeuwen tot de 21ste eeuw* (Amsterdam 2002): Karin Tilmans, ‘Republikeins burgerschap en het civic humanism in de Bourgondisch-Habsburgse Nederlanden (1477-1566)’, 79-98; Hans W. Blom, ‘Burger en belang: Pieter de la Court over de politieke betekenis van burgers’, 99-112; Erika Kuijpers en Maarten Prak, ‘Burger, ingezetene, vreemdeling: burgerschap in Amsterdam in de 17^e en 18^e eeuw’, 113-132; Joost Kloek en Wijnand Mijnhardt, ‘De verlichte burger’, 155-172; Myriam Everard en Mieke Aerts, ‘De burgeres: geschiedenis van een politiek begrip’, 173-230. Zie verder Remieg Aerts en Henk te Velde ed., *De stijl van de burger. Over Nederlandse burgerlijke cultuur vanaf de middeleeuwen* (Kampen 1998); Harald Hendrix en Marijke Meijer Drees, *Beschaafde burgers. Burgerlijkheid in de vroegmoderne tijd* (Amsterdam 2001); Maarten Prak, ‘Burghers into citizens: urban and national citizenship in the Netherlands during the revolutionary era (c. 1800)’, *Theory and Society* 26 (1997) 403-420; Kloek en Mijnhardt, *IJkpunt 1800. Blauwdrukken voor een samenleving*, en voor het juridisch staatsburgerschap Peter A.J. van den Berg, ‘Inboorlingschap en ingezetenschap in de Republiek der Verenigde Nederlanden, 1600-1795’, *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 71.1-2 (2003) 125-153; Idem, ‘Wie behoorde tot het ‘Bataafse Volk’? Opvattingen over Bataafs burgerschap en politieke participatie in de eerste jaren van de Bataafse Republiek (1795-1798)’, *Pro Memoria* 7.2 (2005) 211-250; Idem, ‘Nederlands staatsburgerschap onder Franse invloed: de teloorgang van het domiciliebeginsel als grond voor de verkrijging van het Nederlanderschap (1795-1838)’, *Groninger opmerkingen en mededelingen: magazijn voor leerstellige rechtsvergelijking op historische grondslag* (2008) afl. 25, 13-31; Theo Veen, ‘Het volk, de leden van de maatschappij en de ingezetenen van de Republiek. Opmerkingen over het democratisch gehalte van de Bataafse Staatsregeling van 1798’ in O. Moorman van Kappen en E.C. Coppens ed., *De Staatsregeling voor het Bataafse Volk van 1798. Opstellen opgedragen aan de nagedachtenis van dr. mr. L. de Gou : tevens acta van het rechtshistorisch colloquium over de betekenis van deze staatsregeling voor de rechtsontwikkeling in Nederland* (Nijmegen 2001) 9-33.

de Nederlanden bereikten al vroeg een hoge graad van verstedelijking en in de Nederlandse Republiek waren het de steden en hun bestuurders die de dienst uitmaakten. Het waren dan ook de inwoners van de steden, en met name die inwoners die van de koophandel leefden, die de belichaming waren van ‘de Nederlander’ en zijn manier van leven.

Met de koppeling tussen de verstedelijkte samenleving en het burgerschap komt meteen de primaire betekenis van het begrip in de vroegmoderne periode aan de orde. Tot ver in de achttiende eeuw, en zelfs tot in de negentiende, werd met een burger in de eerste plaats de inwoner van een stad bedoeld. Het burgerschap of poorterschap was een juridische status die aan stedelingen die het burgerschap bezaten bepaalde rechten en privileges toekende. Alleen burgers konden lid worden van de gildes, die het monopolie bezaten op de productie van en de handel in goederen. Alleen burgers kwamen in aanmerking voor de stedelijke publieke ambten. Bovendien gaf het burgerschap het recht om in de eigen woonplaats berecht te worden voor misdrijven die een burger elders gepleegd had. Het burgerschap, dat door geboorte, huwelijk of betaling verkregen kon worden, was onontbeerlijk om volledig aan het stedelijk leven deel te nemen, hoewel de grenzen tussen burgers en ingezetenen in praktijk vaak minder streng werden bewaakt dan de regels doen vermoeden.⁷

Aan het burgerschap waren vaak ook bepaalde plichten verbonden, zoals het betalen van belastingen, het gewapenderhand verdedigen van de stad en het verlenen van hulp in geval van brand. De opvatting dat burgers hun stad moesten helpen onderhouden en verdedigen werd in de loop van de zeventiende en achttiende eeuw echter uitgebreid naar alle inwoners van de stad, burger of niet. Ook op dit punt vervaagden de grenzen tussen burgers en ingezetenen, al bleven de juridische en sociale verschillen tussen burgers en ingezetenen van een stad bestaan.⁸

Het burgerschapsbegrip kent en kende naast deze juridische betekenis ook betekenissen die sociaal en politiek van aard zijn. Vanaf de vijftiende eeuw werd in de Nederlanden getheoretiseerd over de morele kwaliteiten van de burger. Deze theorievorming, het *civic humanism*, leunde in sterke mate op het klassiek republikeinse gedachtegoed dat de nadruk legde op het deugdzame gedrag van de burger. Wat die deugd, of *virtu*, precies inhield was onderwerp van debat, maar het

⁷ Prak, ‘Burghers into Citizens’, 405-406.

⁸ Ibidem, 406-407.

dienen van het algemeen belang door onafhankelijke en actief betrokken burgers vormde de basis.⁹

De morele kwaliteiten van de burger werden in de achttiende eeuw opnieuw bediscussieerd, maar in een nieuwe context. Geïnspireerd door het internationale verlichte gedachtegoed ontstond er in de Republiek een burgerschapsideaal waarin rationaliteit en maakbaarheid centraal kwamen te staan. Ieder mens was in staat om door opvoeding en vergaring van kennis te voldoen aan de eisen die aan een volwaardig lid van de samenleving – de burger – gesteld werden.¹⁰ Deugdzaamheid bleef de belangrijkste eis, maar deze werd in de literaire genootschappen en geschriften waarin het ideaal werd uitgedragen vooral gesteld in termen van goed gedrag. Beschaafde en beleefde omgangsvormen, gekoppeld aan deelname aan een actief (semi-)openbaar verenigingsleven (de zogeheten sociabiliteit) stonden hierbij voorop.¹¹

De ideale achttiende-eeuwse burger werd ook meer en meer een nationale burger. In de tweede helft van de eeuw ontstond dankzij de groei van het gedrukte woord, de modernisering van het boekbedrijf en de toegenomen sociabiliteit een ‘nationale communicatiegemeenschap’, waarin de burger primair voorgesteld kon worden als inwoner van een land in plaats van een stad.¹² Het idee dat het burgerschap zich niet beperkte tot de stadsgrenzen was niet nieuw – in de christelijke leer was het gebruikelijk om de geloofsgenoten voor te stellen als burgers van het rijk Gods, zij het dat deze gedachte vooral op het eeuwige en niet-aardse betrekking had.¹³ In een seculiere vorm bestond de notie in Nederland ook voor de achttiende eeuw al. Zo beschreef Pieter de la Court in de zeventiende eeuw de burger allereerst als deelnemer aan een politieke gemeenschap – welke dan ook.¹⁴ De nationale communicatie-gemeenschap, gekoppeld aan vaderlandsliefde en nationaal gevoel, opende echter de weg voor een prominent en permanent vaderlands burgerschapsbegrip.

⁹ Kloek en Tilmans, *Burger*, 3, 5.

¹⁰ Joost Kloek en Wijnand Mijnhardt, ‘De verlichte burger’, 155-173, aldaar 157; Kloek en Mijnhardt, *Blauwdrukken*, 172-174.

¹¹ Kloek en Mijnhardt, *Blauwdrukken*, 174-175, en hoofdstuk 7.

¹² Kloek en Mijnhardt, *Blauwdrukken*, hoofdstukken 5 t/m 8; Van Sas, *Metamorfose*, 72.

¹³ Manfred Riedel, ‘Bürger, Staatsbürger, Bürgertum’, in Brunner, Conze en Koselleck ed., *Geschichtliche Grundbegriffe*, deel I, 672-725, aldaar 675.

¹⁴ Kloek en Tilmans, *Burger*, 6

Dit burgerschapsidee kreeg, ondanks het feit dat sociabiliteit en Verlichting internationale verschijnselen waren, in ieder land een eigen invulling. Zo werd er in de Republiek voor gewaarschuwd niet de Franse omgangsnorm, de *politesse* te kopiëren, aangezien deze veel te veel op uiterlijk vertoon en luxe gericht was. De Nederlanders deden er beter aan zich in het publieke verkeer met enige soberheid en zonder al te veel opsmuk te gedragen. Soberheid betekende echter niet dat men zich op de vlakte moest houden. Integendeel, de vaderlandse burger moest eerlijk en ronduit voor zijn mening uitkomen. De in de ogen van de Nederlandse auteurs overdreven Franse beleefdheidsvormen werden als hypocriet en versluiserend voorgesteld.¹⁵

De opvattingen over het burgerschap kregen in de Republiek van de achttiende eeuw een extra dimensie en urgentie mee die in één woord kan worden samengevat: verval. De eens zo rijke, machtige en roemruchte Republiek was na 1700 in een neerwaartse spiraal terechtgekomen en tot bedenkelijk niveau afgezakt, zo luidde de algemene diagnose in de achttiende eeuw. Dit verval was zichtbaar op alle terreinen: de zeden en publieke moraal stonden niet langer op het oude niveau, de economie verkeerde in een deplorabele staat en ook het politieke bestel was aan renovatie of zelfs sloop toe. Nu de Republiek op allerlei terreinen achteruit ging werd de zwakte van de politieke instituties en mores blootgelegd. In dit vervaldiscours speelde de burger, of althans zijn ideaaltype, een fundamentele rol. De verheffing of verlichting van individuen tot deugdzame burgers zou wellicht de redding van de Republiek kunnen betekenen.¹⁶

Dit was ook de opvatting van de felste vertolkers van de vervalgedachte, de patriotten. Zij onderschreven het beschavingsideaal dat in de genootschappelijke wereld en de spectatoriale geschriften werd uitgedragen en stelden dat zonder verlichting geen ware kennis, geen inzicht en dus verbetering mogelijk was.¹⁷ De patriotten koppelden deze gedachte aan een politieke hervormingsagenda. Een ware burger was niet alleen verlicht en beschaafd, maar genoot ook politieke rechten en vrijheden, had zelfs de plicht om zich met de *res publica* in te laten. Het politieke burgerschapsideaal van de patriotten was daarmee mede gestoeld op de klassieke

¹⁵ Wyger Velema, 'Beschaafde republikeinen', in Aerts en Te Velde, *De stijl van de burger*, 80-100, aldaar 92-97 (ook te lezen in Velema, *Republicans*, hoofdstuk 4); Kloek en Mijnhardt, *Blauwdrukken*, 171.

¹⁶ Velema, *Republicans*, 121-129.

¹⁷ *Ibidem*.

burger, de *civis*, die als onafhankelijk man met zijn medeburgers in woord en daad de publieke zaak bestierde. Die actieve houding (deugd) werd noodzakelijk geacht om het verval van de politieke gemeenschap een halt toe te roepen. Deze burgerschapsopvatting (die teruggevoerd kan worden tot het eerder genoemde *civic humanism*) was beperkend, zoals ook uit het patriotse gedachtegoed bleek. Vrouwen, bedeeden en inwoners van het platteland werden niet of nauwelijks in het patriotse burgerideaal betrokken. Het sterk militaire karakter van de patriotse beweging en ideologie beperkte de definitie van een ware burger nog verder: burgers moesten niet alleen financieel onafhankelijk zijn, maar ook fysiek in staat zijn huis, stad en land tegen de vijand te verdedigen.¹⁸

Welke rol speelden de vele gezichten van het burgerschap van de achttiende eeuw in de Bataafse Republiek? De pogingen van de Bataven om het Nederlandse burgerschap in politieke termen en rechten te vatten zijn recentelijk nog als mislukking beoordeeld. In hun studie *1800. Blauwdrukken voor een samenleving* stelden Joost Kloek en Wijnand Mijnhardt dat zich in de tweede helft van de achttiende eeuw een radicaal modern ‘moreel’ burgerschap ontwikkelde.¹⁹ Het verlichte burgerschap was sociaal en cultureel van aard en de morele burger richtte zich op geleidelijke maatschappelijke hervormingen vanuit de publieke ruimte. Dit model van sociale en morele hervorming bood een alternatief voor het ideaal van de burger als drager van politieke rechten en plichten zoals dat in de periode 1780-1800 vorm kreeg. Het morele burgerschap was volgens de auteurs beter toegespitst op de Nederlandse geschiedenis en traditie en bood daarmee meer uitzicht op geleidelijke en bestendige politieke hervorming.²⁰

Kloek en Mijnhardt stelden dan ook dat het de Bataafse sociaal-maatschappelijke hervormingsagenda (onderwijs, gezondheidszorg en armenzorg) is geweest die van belang is geweest voor de ontwikkeling van een moderne politieke cultuur, terwijl de politieke hervormingen uit de Bataafse tijd strandden op een geforceerde poging om van de Nederlandse burger een politieke burger te maken.²¹ Niet alleen verzuimden de Bataven politieke rechten te verlenen aan alle inwoners van de Republiek, ook het functioneren van de Bataafse democratie liet te wensen over zodat deelname aan het politieke proces gestaag afnam en onder Willem I een

¹⁸ Klein, *Patriots republikenisme*, 167.

¹⁹ Kloek en Mijnhardt, *1800 Blauwdrukken*, 313.

²⁰ *Ibidem*, 176

²¹ *Ibidem*, 563, 579-580.

dieptepunt werd bereikt.²² Ondanks het feit dat er de nodige kritiek is gekomen op deze these is het onduidelijk gebleven hoe het Bataafse burgerschapsbegrip zich al dan niet ontwikkelde en in hoeverre de these van Mijnhardt en Kloek de lading van het Bataafse burgerschapsdebat dekt.²³ We moeten daarvoor op zoek naar de verschillende betekenissen van en debatten over het burgerschap in de jaren 1795-1801, en achterhalen welke rol de burger volgens de Bataven zou moeten spelen in de nieuwe samenleving.

Allen burgers

Dan was het allereerst van belang om te weten welke individuen onder het Bataafse staatsburgerschap vielen – en wat dat inhield was in 1796 nog allesbehalve duidelijk, zoals Johan Greve had laten zien. In januari 1795 was in Holland een *Verklaaring der Rechten van den Mensch en van den Burger* opgesteld en aangenomen. In navolging van de Amerikaanse en Franse revolutionairen hadden ook de Bataven een verklaring opgesteld die uitdrukking gaf aan het revolutionaire natuurrechtdenken. De Hollandse verklaring, die sterk leek op de Franse verklaringen van 1789 en 1793 maar toch vooral de belichaming was van de algemene politieke idealen die gemeengoed waren geworden binnen de hervormingsgezinde bewegingen van die tijd, zou als basis moeten dienen voor het toekomstig maatschappelijk verdrag.²⁴

De tekst van de rechtenverklaring was ondanks de titel allesbehalve duidelijk over het onderscheid tussen menselijke en burgerlijke rechten.²⁵ Zij bepaalde dat alle mensen gelijk, dat wil zeggen met gelijke rechten, geboren werden en dat onder deze rechten gelijkheid, vrijheid, veiligheid, eigendom en het recht op tegenstand tegen onderdrukking begrepen moesten worden. De menselijke vrijheid werd op negatieve wijze omschreven als het recht om alles te mogen doen zolang het anderen niet in hun

²² Ibidem, 561-562.

²³ De meest substantiële kritiek is geleverd door Van Sas in het artikel 'De burger als eunuch', opgenomen in *Metamorfose* 385-398. Van Sas levert overtuigend kritiek op het concept van de morele burger (de tegenstelling politiek - cultuur is niet zinvol, het concept is te normatief en het doet geen recht aan de complexe politieke situatie van de late achttiende eeuw) maar gaat niet verder in op de ontwikkeling van het burgerschapsbegrip in de jaren 1795-1801. Voor de overige kritiek zie *Metamorfose*, 386, n3. De artikelen van Aerts en Everard en Van den Berg gaan niet in op het morele burgerschap en bespreken vooral specifieke aspecten van het Bataafse burgerschap.

²⁴ Van der Burg en Boels, *Tweehonderd jaar rechten van de mens in Nederland*, 18-19. De andere provincies kwamen met eigen versies van de rechtenverklaring, waarin belangrijke accentverschillen bestonden, bijvoorbeeld in de volgorde van de woorden 'gelijkheid' en 'vrijheid'. Vergelijk N.C.F. van Sas, "'Gy zyt vry! Gy zyt gelyk!'. Mensenrechten in 1795', *Kleio* 37 (1996) afl. 9-10, 10-14.

²⁵ Bannier, *Grondwetten van Nederland*, 13-17. Zie ook Goslinga, *De Rechten van den Mensch en Burger*.

rechten stoorde. Als leidraad was hierbij het christelijke beginsel gekozen dat ook aan de basis had gestaan van Paulus' invloedrijke werk over de menselijke gelijkheid: 'Doe niet aan eenen anderen, het geen gy niet wilt dat U geschiede'.²⁶

Daarnaast had volgens de verklaring 'ieder' het recht om zijn gedachten of gevoelens in het openbaar te uiten, had 'ieder Mens' het recht om God op zijn eigen wijze te dienen, en moest 'ieder' stem hebben in de 'wetgevende Vergadering der geheele Maatschappij, het zy persoonlijk, het zy door eene by hem mede gekozene vertegenwoordiging'. Ook het recht op verzekering van lijf en goed, en het recht om niet zonder wettige beschuldiging gevangen gezet te worden waren op ieder persoon van toepassing. Het woord burger kwam slechts eenmaal voor, namelijk in de bepaling 'Dat nooit de geringste bepaling kan gemaakt worden aan het recht van ieder Burger, om zyne belangen in te brengen by hun, welken de publicque macht toevertrouwd is'.²⁷

Het diffuse burgerschapsbegrip werd bevestigd bij de volkstelling van 1795/1796. Het Reglement voor de Nationale Vergadering had bepaald: 'Het geheele Volk zal geteld worden'.²⁸ Deze volkstelling die in de maanden voor en na de goedkeuring van het Reglement in de verschillende provincies plaatsvond (Holland in september, Friesland pas in februari 1796) was bedoeld om het land in kiesdistricten te kunnen verdelen. Bij de telling dienden alle ingezetenen meegerekend te worden, evenals personen die hun woonplaats in de Republiek hadden maar tijdelijk in het buitenland verbleven. Er was bij de telling sprake van een ruim begrip van de term 'ingezetene' en eenieder die zijn of haar vaste woonplaats in de Republiek had werd zo tot 'het Volk' gerekend. Alle leden van het volk werden hierbij impliciet beschouwd als burgers, en stonden daarmee tegenover degenen die dat niet waren; vreemdelingen, die tijdelijk op Bataafs grondgebied verbleven, en buitenlanders, zij die niet in de Republiek woonden, noch verbleven.²⁹

De gedachte dat alle leden van het volk automatisch burgers waren zorgde voor een verruiming van het burgerschapsbegrip omdat ook het begrip 'volk' in meer algemene zin gebruikt werd. Tot het einde van de achttiende eeuw was sprake van twee soorten volksbegrip. Onder 'volk' kon men dat deel van de bevolking verstaan

²⁶ Goslinga, *De Rechten van den Mensch en Burger*, 79-85; Van der Wall, 'Geen natie van atheïsten', 45-62.

²⁷ Bannier, *Grondwetten van Nederland*, 14-15.

²⁸ *Ibidem*, 17.

²⁹ Van den Berg, 'Wie behoorde tot het 'Bataafse Volk'?', 221-223.

dat politieke en sociaal-economische macht bezat: de *populus*. De leden van dit volk waren de burgers. Anderzijds kon men onder het volk de grote massa verstaan, het *plebs*, dat juist niet uit ‘burgers’ bestond. De patriotten hadden nog regelmatig gebruik gemaakt van het begrippenpaar *populus-plebs*, waarbij het *plebs*, meestal aangeduid met de woorden ‘gemeen’ of ‘grauw’ en onderscheiden van de ‘burgers’, buiten de politieke hervormingsplannen werd gehouden.³⁰ In de jaren 1795-1801 verdween dit onderscheid vrijwel volledig, en komt men de termen ‘gemeen’ en ‘grauw’ niet tegen in de politieke debatten. Pas na 1800 begonnen auteurs weer voorzichtig onderscheid te maken, zoals een anonieme auteur in een pamflet uit 1801. Hij beklagde zich over het toelaten van ‘het slechtste gemeen, laten wy het maar regt uit zeggen, het Jan Hagel’, tot de grondvergaderingen.³¹

De ruime en weinig specifieke omschrijving van het Bataafs burgerschap zou in de grondwetsontwerpen en in de Staatsregeling behouden blijven. In de beginselverklaringen die aan het Ontwerp en de Staatsregeling vooraf gingen werden de begrippen ‘mens’, ‘burger’, ‘maatschappy’ en ‘burgerstaat’ door elkaar gebruikt en over de vraag wie nu precies een burger was zweeg de grondwet in alle toonaarden. In de context van deze conceptuele verwarring keerden verschillende representanten zich tegen het plaatsen van een rechtenverklaring voor de constitutie. Zij benadrukten dat het onmogelijk was om de rechten van mensen en burgers te vatten in een korte opsomming van filosofische aforismen, die maar al te makkelijk verkeerd uitgelegd kon worden. Men kon beter een grondwet ontwerpen voor de mens zoals hij was dan voor de mens zoals men wilde dat hij was. Zij stonden achter de uitgangspunten van de rechtenverklaring van 1795, maar stelden dat de bepalingen van de grondwet de vertaling moesten vormen van deze idealen. Aan algemeenheden en abstracties had men in dezen niets, aan specifieke regels die het sociale verkeer van burgers onderling moesten regelen des te meer.³²

De onbepaaldheid van het burgerbegrip leidde tot de nodige discussies over de vraag of er verschillende soorten burgerschap en burgers waren. Verschillende Bataven stelden de vraag of er een burgerschap in enge zin bestond, dat bepaalde rechten en plichten aan een specifiek deel van de burgers schonk. Representant Austen verwoordde deze gedachte als volgt: ‘Wanneer ik alhier een Burger noeme, zo

³⁰ *Grondwettige Herstelling*, 376; Schimmelpenninck, *Verhandeling*, 69.

³¹ *Brieven aan den schryver van het Betoog, dat een onverdeelde Regeringsvorm uit zijn eigen aart onbestendig en voor de vrijheid des lands gevaarlijk is*, 18-19.

³² De Gou, *Plan van Constitutie 1796*, 100-109.

spreekt het vanzelfs, dat ik een activen Burger bedoele, die niet slechts met anderen onder de bescherming der Wetten leeft, maar alle maatschappelyke voorrechten in den volsten en ruimsten zin geniet'.³³ Het woord 'alhier' is van belang, want Austen deed op dat moment een voorstel om van het stemrecht een stemplicht te maken. Burgerschap in enge zin had vooral betrekking op het actief en passief stem- en kiesrecht en het daaraan gekoppelde recht om publieke ambten te mogen bekleden.³⁴

Het lag voor de hand om in navolging van de Fransen een onderscheid te maken tussen 'actieve' en 'passieve' burgers (de *citoyen actif* en *passif*). Naast Austen, die sprak van een 'activen' burger, waren er een paar representanten die deze termen inderdaad gebruikten. De begrippen actief en passief vonden echter geen brede weerklank en kwamen uiteindelijk ook niet in de grondwetteksten voor. Daarmee is overigens niet gezegd dat de Bataven niet met een eigen onderscheid kwamen: in plaats van een actieve burger sprak men over het algemeen van een 'stemgerechtigde burger'.

Het ruime burgerschapsbegrip van de Bataafse leidde tot debat over de vraag welke burgers op welke gronden volledige politieke rechten moesten krijgen. Over een aantal uitgangspunten bestond nauwelijks debat: volwassen mannen die financieel onafhankelijk waren en niet van rechtswege vervolgd werden of onder curatele stonden mochten stemmen en publieke ambten vervullen. Ook als deze mannen een niet-gereformeerde christelijke religie aanhingen. Tot 1795 dienden bekleders van politieke en ambtelijke functies lid van de heersende kerk – de gereformeerde kerk – te zijn. De *Verklaring van de Rechten van de Mens en de Burger* van 1795 stelde echter vast dat mensen met gelijke rechten geboren waren en dat verkiezing tot 'Ampten en Bedieningen zonder eenige andere redenen van voorkeur dan die van deugden en bekwaamheden' diende plaats te vinden.³⁵

Onder de Bataven leefde de opvatting dat maatschappelijke en politieke discriminatie op basis van geloofsovertuiging afgeschaft diende te worden.³⁶ Op 5

³³ *Dagverhaal* deel IV (nr. 339, zitting 19 januari 1797) 560.

³⁴ Voor de discussie over 'eng' en 'ruim' burgerschap, zie Van den Berg, 'Wie behoorde tot het 'Bataafse Volk'?', 214-215, en Veen, 'Het volk, de leden van de maatschappij en de ingezetenen van de Republiek', 9-33. Van den Berg signaleert mijns inziens terecht dat Veen te eenzijdig nadruk legt op het stemrecht als bepalende factor voor het burgerschap.

³⁵ Bannier, *Grondwetten van Nederland*, 14.

³⁶ Van Rooden, *Religieuze regimes*, 14, 28; Idem, 'Noordnederlandse protestanten en de revolutie', *De Achttiende Eeuw* 28 (1996) aflevering 1-2, 17-28, aldaar 17; Joost Rosendaal, 'Geloof en revolutie. De Nederlandse katholieken en het oecumenisch christen-radicalisme', in Monteiro, Rooijackers en Rosendaal ed., *De dynamiek van religie en cultuur* (1995) 261-281, aldaar 265, 278; Wessels, 'De

augustus 1796 bevestigde de Nationale Vergadering de scheiding van kerk en staat en de burgerlijke gelijkstelling van alle gezindten, een principe dat ook in de Staatsregeling werd vastgelegd.³⁷ Geloof, zo meenden de Bataven, was van groot belang voor de samenleving, maar geloof was een individueel recht en het was niet aan de staat om te bepalen welk geloof mensen dienden te belijden om voor burgerlijke rechten in aanmerking te komen.

De scheiding tussen kerk en staat betekende niet alleen dat het kerklidmaatschap van de individuele burger irrelevant verklaard werd voor de relatie tussen de burger en de staat, maar ook dat de publieke rol van de kerk (waar alle gezindten nu een gelijke aanspraak op maakten) teruggedrongen werd. Predikanten of priesters mochten buiten het kerkgebouw geen ambtskleding dragen, godsdienstige rituelen moesten binnen de kerken blijven (geen processies), en, aldus de Staatsregeling van 1798, geestelijken die de politiek in wilden moesten hun bediening neerleggen om verkiesbaar te zijn. Hoewel de zittingen van de Nationale Vergadering en haar opvolgers met een gebed - gericht aan het 'Opperweezen' - werden geopend, hoefden gekozen volksvertegenwoordigers van de Staatsregeling geen eed af te leggen, maar een belofte op hun 'Burger-trouw'.³⁸

Over de grenzen van de publieke rol van de kerk, het gebed in de Nationale Vergadering, en het afleggen van een eed danwel een belofte bestond, in tegenstelling tot de gelijkstelling van de gezindten, een grote mate van discussie. Maar de meeste onenigheid ontstond over de vraag of de salarissen van gereformeerde predikanten door de overheid betaald zouden blijven en of bezittingen van de gereformeerde kerk die in het verleden uit publieke middelen bekostigd waren in haar bezit zouden blijven of niet. In de Staatsregeling van 1798 werd bepaald dat (gepensioneerde) gereformeerde predikanten nog drie jaar 'uit 's Lands Kas' bezoldigd zouden worden. Kerkgebouwen die eigendom van de gereformeerde kerk waren bleven haar eigendom, maar gebouwen die betaald waren door het plaatselijk bestuur werden in

beste aller werelden?', 63-65. Deze gelijkstelling voor de wet betekende natuurlijk niet dat de vooroordelen over niet-gereformeerden verdwenen, net zomin als de rechtenverklaring onmiddellijk resulteerde in een universele heilstaat. Vergelijk Edwina Hagen, *'Een meer of min doodlyken haat'. Antipapisme en cultureel natiebesef in Nederland rond 1800* (Nijmegen 2008) 229-235.

³⁷ Zie het decreet van 5 augustus 1796, afgedrukt in Bannier, *Grondwetten van Nederland*, 35-36, en de *Staatsregeling 1798*, artikel III (Algemene beginselen), artikel XV, XX (Burgerlijke en staatkundige grondregels).

³⁸ O.J. de Jong, 'Grondwet en kerken', in Willem Heijting ed., *Geen heersende kerk, geen heersende staat. De verhouding tussen kerken en staat 1796-1996* (Den Haag 1996) 7-23, aldaar 7-11, biedt een beknopt overzicht van de bepalingen aangaande kerk en staat.

handen van dat plaatselijk bestuur geplaatst om ‘tusschen alle Kerkgenootschappen eenig vergelijk te treffen’. Geschillen over de verdeling van kerkgebouwen zouden beslecht worden door het Vertegenwoordigend Lichaam. Bovendien werden kerktorens (inclusief klokken) eigendom van het plaatselijk burgerlijk bestuur verklaard.³⁹ Hieruit blijkt dat de ‘scheiding’ tussen kerk en staat niet inhield dat de staat zich niet meer met de kerk bemoeide, integendeel zelfs.⁴⁰ Maar het nadrukkelijk benoemen van kerk en staat als twee verschillende domeinen waarbij de staat geen speciale band had met één specifiek kerkgenootschap droeg er aan bij dat de rol van de staat geherdefinieerd kon worden – waarover meer in hoofdstuk 4.

Wat hier van belang is, is de constatering dat politiek burgerschap volgens de Bataven niet afhankelijk diende te zijn van het lidmaatschap van een specifiek (christelijk) kerkgenootschap. In de rest van dit hoofdstuk staan de voorwaarden voor politiek burgerschap centraal waarover wél politieke strijd bestond. De eerste discussie over de grenzen van de politieke gelijkheid is die over de positie van de ‘vreemdeling’.

Vreemdelingen of burgers

Over de toelating van buitenlanders, of ‘vreemdelingen’, tot het burgerschap bestond een redelijk grote mate van overeenstemming. Iedere ingezetene van de Republiek viel in principe onder het stelsel van maatschappelijke rechten en plichten. Dit gold ook voor ieder persoon die zich voor onbepaalde tijd in de Republiek vestigde. Om aanspraak te kunnen maken op het stemrecht en het vervullen van publieke ambten was (naast de gebruikelijke bepalingen) echter een bepaalde inwoningstijd vereist. Vreemdelingen moesten lang genoeg in Nederland hebben gewoond om bekend te zijn met de taal, de wetten en de politieke omstandigheden, zo meenden de Bataven. Vandaar dat vreemdelingen de Nederlandse taal moesten kunnen lezen en schrijven om stemgerechtigd te zijn.

Over de inwoningstijd bestond de nodige discussie, en voorstellen varieerden van twee jaar tot twaalf jaar en zelfs twintig jaar voor het passief stemrecht.⁴¹ In het Ontwerp van 1797 was voorgesteld dat een vreemdeling zes jaar in de Republiek moest wonen voor het actief stemrecht, terwijl drie jaar volstond als hij met een

³⁹ *Staatsregeling 1798*, 113-115.

⁴⁰ Piet de Rooy, *Openbaring en openbaarheid* (Amsterdam 2009) 17-21.

⁴¹ *Dagverhaal* deel IV (nr. 362, zitting 2 februari 1797) 748. Zie ook nr. 345 en 346.

Bataafse vrouw getrouwd was. Om verkozen te worden tot volksvertegenwoordiger moest hij vijftien jaar in de Republiek gewoond hebben, en voor verkiezing tot lid van de Staatsraad kwam iemand die buiten de Republiek geboren was niet in aanmerking. De Staatsregeling van 1798 bepaalde uiteindelijk dat vreemdelingen tien jaar in de Republiek moesten wonen om stemgerechtigd te zijn of een openbaar ambt te kunnen vervullen. Om volksvertegenwoordiger of lid van de uitvoerende macht te zijn moest men vijftien jaar in Nederland gewoond hebben.⁴²

De regelgevingen en discussies over het stemrecht voor vreemdelingen laten een in beginsel positieve houding tegenover de komst van vreemdelingen naar de Republiek zien. Men veronderstelde dat het verblijf op Bataafse bodem, samen met de andere restricties voor het stemrecht, voldoende waarborg waren om vreemdelingen het stemrecht te verlenen. Inwoning was belangrijker dan het inboorlingschap (het in de Republiek geboren zijn).⁴³ Dat blijkt ook uit de in de verschillende Bataafse wetteksten opgenomen restrictie dat ook inboorlingen de laatste paar jaar in de Republiek moesten hebben gewoond om te mogen stemmen. Representant De Leeuw stelde dan ook dat hij liever een vreemdeling die belasting betaalde het stemrecht gaf dan een inboorling die steeds in het buitenland zat en dus niet deelde in de lasten van de samenleving.⁴⁴

Deze houding kwam grotendeels voort uit economische motieven. De meeste Bataven onderschreven de gedachte dat de Republiek haar bloei te danken had gehad aan de toestroom van vreemdelingen die zich in de Republiek hadden gevestigd. Pieter Vreede liet in de Nationale Vergadering weten dat ‘de aart der republiek den vryen toegang gaf aan vreemdelingen; hier aan was het land zyn grootheid verschuldigd geworden: hoe veelen hadden zich niet van elders *hier* neder gezet, en onderscheidene takken van Commercie tot ons overgebracht’? Van Lange voegde hier aan toe dat vreemdelingen niet alleen de commercie tot bloei hadden gebracht, maar ook vele fabrieken hadden opgericht.⁴⁵ In de *Grondwettige Herstelling* uit 1784 was al betoogd dat de unieke positie van de Republiek als verlicht vestigingsoord inmiddels werd overgenomen door andere landen die eenzelfde graad van verlichting hadden bereikt. Zo zouden er geen (goedkope) arbeidskrachten meer naar de

⁴² *Ontwerp van Constitutie*, 9, 26; *Staatsregeling 1798*, 16, 23.

⁴³ Van den Berg, ‘Nederlands staatsburgerschap onder Franse invloed’.

⁴⁴ *Dagverhaal* deel IV (nr. 324, zitting 12 januari 1797) 440.

⁴⁵ *Ibidem*, 441.

Republiek verhuizen, een situatie die volgens de auteurs voorkomen moest worden.⁴⁶ De positie van vreemdelingen in de Republiek der Zeven Provinciën was voor representant Kantelaar zelfs aanleiding om de klassieke republieken van de Nederlandse te onderscheiden. In de Oudheid kenden deze stadsstaten volgens hem een negatieve houding tegenover buitenlanders en waren hun wetten met betrekking tot buitenlanders zeer streng.⁴⁷

Dit alles neemt niet weg dat de Bataafse houding tegenover vreemdelingen en hun plek binnen de Bataafse natie vaak problematisch, tegenstrijdig en gecompliceerd was. Dat wordt duidelijk als we een van de twistpunten uit het Bataafse burgerschapsdebat gaan bekijken: het burgerrecht voor Joden. In die discussie stond weliswaar de vraag centraal of Joden ‘vreemdelingen’ waren of niet, maar bleek identiteit gebaseerd op culturele en religieuze kenmerken veel belangrijker te zijn dan inwoningstijd.⁴⁸

Joden werden in het vroegmoderne Europa juridisch als vreemdelingen beschouwd die, afhankelijk van tijd en plaats, al dan niet getolereerd werden en al dan niet bepaalde burgerrechten mochten uitoefenen. De Republiek der Zeven Provinciën wordt over het algemeen gezien als een vroegmoderne staat waarin de Joden een relatief gunstig vestigingsklimaat troffen. Joden konden zich, zeker gedurende de zeventiende eeuw, redelijk makkelijk vestigen in de Republiek, en dan vooral in Amsterdam waar het leeuwendeel van de Joodse populatie woonde. Ook het publiekelijk uitoefenen van de eigen religie werd binnen bepaalde grenzen toegestaan, en hetzelfde gold voor het ontplooiën van economische activiteiten.⁴⁹

Joden waren echter geen volwaardige burgers.⁵⁰ Op sommige plekken kon het burgerrecht weliswaar door Joden gekocht worden, maar dit burgerrecht kon niet

⁴⁶ *Grondwettige Herstelling*, 393-394.

⁴⁷ *Dagverhaal* deel II (nr. 166, zitting 24 augustus 1796) 708.

⁴⁸ Het woord ‘Joden’ wordt door mij met een hoofdletter geschreven omdat het primair om de Joden als volk gaat. Maar zoals uit het vervolg van de paragraaf zal blijken was Joods vaak synoniem voor joods in de Bataafse discussies, dus met betrekking tot de joodse godsdienst.

⁴⁹ A.H. Huussen en H.J. Wedman, ‘Politieke en sociaal-culturele aspecten van de emancipatie der Joden in de Republiek der Verenigde Nederlanden’, *Documentatieblad Werkgroep 18^e eeuw* 51-52 (1981) 208-224.

⁵⁰ Ondanks de resolutie van de Staten-Generaal van 1657 die verordonneerde dat leden van de ‘Joodsche Natie’ die in de Republiek woonden als ingezetenen beschouwd moesten worden. Huussen en Wedman, ‘Politieke en sociaal-culturele aspecten van de emancipatie der Joden in de Republiek der Verenigde Nederlanden’ zien in de resolutie een belangrijk moment in de juridische emancipatie van de Joden in de Republiek (212); R.G. Fuks-Mansfeld, ‘Kezen en smousen in 1787. De moeizame verhouding tussen patriotten en Joden in Amsterdam’, in: Th.S.M. van der Zee, J.G.M.M. Rosendaal en P.G.B. Thissen ed., *1787. De Nederlandse revolutie?* (Amsterdam 1988) 134-145, aldaar 140, stelt dat

overgeërfd worden en was bovendien beperkter dan het poorterschap voor niet-Joden. Daarnaast was het burgerschap voor het grootste gedeelte der Joden onbetaalbaar. *De facto* waren de meeste Joden dus uitgesloten van de burgerrechten die hierboven genoemd zijn, en waarvan de uitsluiting van de gilden en daarmee de meeste beroepen van groot belang is geweest voor de sociale en economische positie van de Joden in de Republiek. Daarnaast werden de Joden in sociaal-cultureel opzicht als een aparte groep gezien – zowel door Joden als door niet-Joden. Het beeld van de Joden door niet-Joden kan onmogelijk in enkele woorden worden samengevat, maar bevatte opvattingen en (voor)oordelen van theologische en sociale aard waaruit duidelijk werd dat Joden ‘anders’ waren en dat dit anders-zijn betrekking had op het collectief: de ‘Joodsche Natie’.⁵¹

Gedurende de achttiende eeuw werd met enige regelmaat gediscussieerd over de identiteit en sociale positie van de Joden, in de Republiek en daarbuiten. Verschillende auteurs begonnen daarbij in de loop van de eeuw te pleiten voor een juridisch gelijkwaardige positie voor Joden in de samenleving. Zij moesten, in lijn met verlichte opvattingen, beschouwd worden als mensen, en mensen waren allen gelijk. Het was dan ook onredelijk, zo beweerden verschillende auteurs, om Joden een afwijkende juridische positie toe te bedelen op basis van al dan niet vermeende religieuze en sociale verschillen.⁵²

De meeste auteurs ontkenden niet dat Joden ‘anders’ waren, maar betoogden dat deze verschillen niet natuurlijk waren maar het gevolg van menselijk handelen en maatschappelijke instellingen – en die instellingen konden ook weer door menselijk handelen veranderd worden, zo leerde de verlichte maakbaarheidsgedachte. Juridische gelijkstelling werd daarbij als een eerste voorwaarde gezien om de sociale en morele verschillen tussen Joden en niet-Joden te laten verdwijnen. Het internationale debat over deze kwestie werd ook in de Republiek gevolgd, waar de werken van Montesquieu, Isaac de Pinto, J.D. Michaelis, Mozes Mendelssohn en John Locke in het Nederlands werden vertaald en gelezen. Ook Nederlandse auteurs spraken zich

de resolutie weinig veranderde aan de lokale juridische en sociale positie, aangezien elke provincie en elke stad zijn eigen regels met betrekking tot het burgerschap en de toelating van Joden kon maken.

⁵¹ Fuks-Mansfeld, ‘Kezen en smousen in 1787’, 139-141.

⁵² R.G. Fuks-Mansfeld, ‘Verlichting en emancipatie omstreeks 1750-1814’, in J.C.H. Blom e.a., *Geschiedenis van de Joden in Nederland* (Amsterdam 1995) 177-203, aldaar 179; Huussen en Wedman, ‘Sociaal-culturele aspecten’, 214-217.

vanaf de jaren 1730 onder invloed van het verlichtingsdenken uit voor gelijke rechten voor Joden.⁵³

Deze opvattingen zouden volgens historici aan de patriotten van de jaren 1780 voorbij zijn gegaan. De patriotten hielden zich over het algemeen niet bezig met de positie van de Joden, en wanneer dit wel het geval was dan bleek daaruit een afkerige houding ten opzichte van de Joodse gemeenschap. Dit wordt geïllustreerd aan de hand van het voorbeeld van Amsterdam, waar de patriotten in 1787 de macht hadden gegrepen. Hoewel de Joodse kerkvaders, de *parnassim*, een neutrale houding van de Joodse gemeenschap in het conflict tussen patriotten en orangisten poogden na te streven konden zij niet voorkomen dat een deel van de Joodse bevolking hierbij betrokken raakte. De Joodse gemeenschap was van oudsher prinsgezind, een houding die onder andere versterkt werd door de economische hervormingsagenda van de patriotten die volgens velen negatieve gevolgen voor Joden zouden hebben. Bij verschillende opstootjes en gevechten tussen de patriotten en orangisten waren dan ook Joden aan orangistische zijde betrokken. Voor veel Amsterdamse patriotten bevestigde dit het beeld van Joden als prinsgezind, en dus onbetrouwbaar. Verschillende historici hebben de Amsterdamse gebeurtenissen uit 1787 aangedragen als verklaring voor de in hun ogen onwillige houding van de Bataven om Joden na 1795 het burgerrecht toe te kennen.⁵⁴

Ondanks bovengenoemde argumenten uit de historiografie kan men niet zeggen dat de patriotten in zijn algemeenheid tegen het Joodse burgerrecht waren. Het belangrijke patriotse geschrift, de *Grondwettige Herstelling*, stelde bijvoorbeeld onomwonden vast dat burgerlijke rechten niet afhankelijk mochten zijn van een bepaalde geloofsovertuiging. Iemand die achting had voor de Paus of Luther kon net zo goed het algemeen belang dienen als iemand die leefde naar de letter van de Dordtse Synode. Ook Joden, die volgens de auteurs te lijden hadden onder de regels van hun eigen godsdienst, maar net zo goed onder de beperkingen die door de

⁵³ Ibidem.

⁵⁴ Salvador Bloemgarten, *Hartog de Hartog Lemon* (Amsterdam 2007) 64; J. Michman, *Dutch Jewry during the Emancipation Period 1787-1815* (Amsterdam 1995) 21, spreekt van een 'decisive influence': 'Both Parties entered the new era [de Bataafse Republiek] scarred by the trauma of the past: the Patriots with a hatred of the Jews – from which Patriotic Jews were not exempted – and the Jews with a fear of anti-Jewish measures'. Fuks-Mansfeld erkent het belang van 'Amsterdam 1787', maar wijst er, net als Huussen, 'De emancipatie van de Joden in Nederland : Een discussieijdrage naar aanleiding van twee recente publicaties', in *BMGN* 94 (1979) 75-83, op dat de Bataafse houding tegenover Joden door veel verschillende factoren bepaald werd. Hier komt bij dat de gebeurtenissen van 1787 in Amsterdam plaatsvonden, waaruit niet zomaar geconcludeerd kan worden – zoals overigens wel gedaan wordt – dat de situatie in de rest van de Republiek hetzelfde was.

overheid werden opgelegd, moesten gelijke rechten krijgen.⁵⁵ Ook de *Verhandeling* over de gelijkheid van Pieter Paulus stelde vast dat burgerlijke rechten niet van religieuze opvattingen afhankelijk mochten zijn, en dat de beoefening van een ambt slechts op deugden en talenten gebaseerd dienden te zijn.⁵⁶ Bovendien werden in de patriotse pleidooien voor het stemrecht, zoals in de *Verhandeling* van Schimmelpenninck, Joden niet specifiek uitgesloten van het stemrecht.⁵⁷

Met de oprichting van de Bataafse Republiek leek het burgerrecht voor Joden dan ook realiteit te worden. We zagen hiervoor al dat de rechtenverklaring van 1795 burgerlijke discriminatie op basis van religie verwierp, en dat wettelijke gelijkheid voor katholieken en dissenters zonder veel discussie werd doorgevoerd. Bij de eerste verkiezingen voor de Nationale Vergadering werden Joden, na veel discussie, ook tot het stemrecht toegelaten, al werden er geen Joodse representanten gekozen. Tegelijkertijd bleef op veel plaatsen de uitsluiting van Joden gehandhaafd; gilden lieten nog steeds geen Joden toe, net als vele genootschappen. Dit was reden voor de sociëteit *Felix Libertate* om de autoriteiten aan te sporen werk te maken van het expliciet formuleren van het Joodse burgerrecht. *Felix Libertate* was een patriotse vereniging die in februari 1795 door Joden was opgericht en vooral, maar niet exclusief uit Joodse patriotten bestond. Zij vertegenwoordigden slechts een kleine minderheid van de Joodse gemeenschap (de meeste parnassim en rabbijnen waren tegen gelijkberechtiging), maar maakten hun getalsmatige achterstand goed door hun activistische houding.⁵⁸

Op 29 maart 1796 ontving de Nationale Vergadering, nog geen maand na haar oprichting, een adres van verschillende burgers, allen Joden en lid van *Felix*. De adressanten stelden dat zij, nu zij hun stemrecht hadden uitgeoefend, ook wilden proeven van ‘het genot van alle die voordeelen, welke de maatschappy aan haare Leden schenkt’. Representant Van Sonsbeek merkte op dat het niet nodig was dat de Vergadering zich hier over uitsprak aangezien de *Verklaring van de Rechten van de*

⁵⁵ *Grondwettige Herstelling*, 392-394.

⁵⁶ Paulus, *Verhandeling*, 84, 86.

⁵⁷ Schimmelpenninck, *Verhandeling*, 17-18.

⁵⁸ M.E. Bolle, *De opheffing van de autonomie der Kehilloth (Joodse gemeenten) in Nederland 1796* (Amsterdam 1960) geeft de meest uitgebreide en afgewogen analyse van de discussies en beslissingen omtrent het Joodse burgerrecht in de periode 1795-1796, en de rol van *Felix Libertate*. Veel maatregelen vielen in het nadeel van de gelijkstelling van Joden uit, maar de *Verklaring van de Rechten van de Mens en de Burger*, het meetellen van Joden bij de volkstelling en de toekenning van het stemrecht bij de verkiezingen voor de Nationale Vergadering waren duidelijke overwinningen voor de voorstanders (79-123).

Mens en Burger de Joden al toegang had gegeven tot alle maatschappelijke voordelen. Van Hooff (zelf voorstander van het burgerrecht voor Joden) merkte echter op dat men een commissie moest benoemen omdat er nog geen principiële uitspraak lag over de vraag of de Joden als inwoners en burgers gezien moesten worden, of als vreemdelingen, ‘een afzonderlyk Volk, het geen nog aanspraak maakt op Palestina, als zyn waar Vaderland’. In het laatste geval kon men hen niet als burgers aanmerken en het burgerrecht geven.⁵⁹

Voorzitter Van der Kastele benoemde vervolgens een commissie die zich over het adres uit zou spreken. De benoeming van die commissie was op zichzelf al een *statement*, want de meeste van de zeven leden, onder wie de invloedrijke vertegenwoordigers Hahn en Schimmelpenninck, waren uitgesproken voorstanders van het burgerrecht voor Joden. Drie van de zeven leden kwamen bovendien uit Amsterdam, de stad waar het meeste verzet tegen het Joodse burgerrecht bestond. Veel Amsterdamse revolutionairen, met name hoogleraar en bestuurder J.H. van Swinden, verzetten zich in de periode 1795-1796 tegen het stemrecht en andere burgerlijke rechten voor Joden. Joden waren, in de woorden van Van Swinden, wel degelijk vreemdelingen en maakten als zodanig wel aanspraak op bescherming van lijf en goed, maar niet op dezelfde rechten als de burgers van de Bataafse Republiek.⁶⁰

Vier maanden later, op 1 augustus 1796, las commissiesecretaris Jacob Hahn het rapport voor.⁶¹ Het stuk bevatte een bespreking van alle verschillende argumenten die de afgelopen decennia de discussie over het Joodse burgerrecht hadden gedomineerd, en vormde met een mix van natuurrechtelijke en historische argumentatie een ondubbelzinnig pleidooi voor de juridische, economische en sociale emancipatie van Joden. De commissie gaf toe dat ondanks het feit dat Joden stemgerechtigd waren geweest bij de afgelopen verkiezingen zij in het dagelijks leven nog steeds last hadden van beperkende maatregelen die na de revolutie waren blijven bestaan. Het rapport ging vervolgens in op de ‘twintig Eeuwen der onderdrukking en

⁵⁹ *Dagverhaal* deel II (nr. 98, zitting 29 maart 1796) 163-164.

⁶⁰ Bloemgarten, *De Lemon*, 51-54, 60-61. De opvattingen van Van Swinden, en zijn advies aan de provisionele representanten van Holland om Joden van het stemrecht uit te sluiten, werden tegengesproken door M.S. Asser, *Brief geschreeven uit de societeit [...] Felix Libertate, aan den schrijver van het geschrift Over de constitutie, bijzonderlijk over deszelfs verkeerd begrip omtrent het stemrecht der jooden* (Amsteldam, J.L. van Laar Mahuët en J. Benedictus 1795, Knuttel 22649), en de schrijver David Friederichsfeld, *Ophelderingen over't advies van [...] Van Swinden, aan de representanten des volks van Holland. Raakende de stemgerechtigtheid en 't burgerrecht der Jooden enz.* (Amsterdam; H. van Kesteren, P.E. Briët, Langeveld and Bergveld, 1795).

⁶¹ *Dagverhaal* deel II (nr. 140, zitting 1 augustus 1796) 497-501.

vervolging van de Kinderen Israels, door hunne onrechtvaardige medemenschen'. De commissie had geen goed woord over voor de wijze waarop Joden in de christelijke samenleving waren behandeld, en verklaarde vanuit deze afwijzing het isolement van de Joodse gemeenschap: 'immers tegenwerking is in de geheele natuur gelyk aan werking'.⁶²

De commissie ging vervolgens in op de Joodse steun voor het stadhouderschap. Omkoopgedrag door de Oranjes en het gedeelde belang van Joodse handelaren en de stadhouder in de Engelse financiële wereld werden aangestipt, maar niet van doorslaggevend belang geacht. De Joodse liefde voor de stadhouder kwam volgens het rapport voort uit het feit dat Joden in de Republiek een veilige haven hadden gevonden toen zij in de rest van Europa vervolgd werden. Uit dankbaarheid voor hun geredde levens waren zij in de stadhouder hun natuurlijke bondgenoot gaan zien en hadden zij genoeg genomen met de rol van tweederangs burgers. Het was de taak van het Nederlandse volk om de vele Joden die nog sceptisch waren enthousiast te maken voor 'alle die rechten, al die vryheid, al die verlichting, al dat heil, en met één woord dat zelfde Vaderland'. Hoe kon men dit doen als men Joden niet tot het Bataafse volk toeliet?

Joden, zo benadrukte het rapport, waren mensen, en als mensen gelijk. Zo werkte het ook met Joden als leden van de Nederlandse maatschappij: 'zy betalen met de andere Bataven gelyk schot en lot; zy dragen dezelfde lasten, en dezelfde maatschappelyke schaden; zy moeten dus ook deelgenoten zyn van dezelfde voordelen en dezelfde baten'. Joden waren bij de volkstelling meegeteld als leden van het volk en als 'integrerende Leden van den Souverein in de Grondvergaderingen opgeroepen'. Hoe kon men Joden, die 1/39ste deel van het volk uitmaakten, uit blijven sluiten van de gilden en de genootschappen? 'Geen gedeelte der Maatschappy kan tegen het geheel zeggen: ik verkies van u een negenendertigste afteknippen en niettemin zullen die achtendertig negenendertigste delen toch het geheel uitmaken'.⁶³

Wat kon een redelijk mens hier tegen inbrengen? De commissie gaf toe dat er over Joden vele vooroordelen waren, en dat zelfs de meest verlichte geesten van de afgelopen eeuw zich hier moeilijk van hadden kunnen ontdoen: 'Zelfs Rousseau en Voltaire delen in den algemeenen afkeer van de Joden, en ook aan de Duitsche Plato, en aan den schranderen Pinto, hebben de tydgenoten nooit van harten vergeven, dat zy

⁶² Ibidem, 497.

⁶³ Ibidem, 498.

van Joodschen Ouders geboren waren'. Gelukkig hadden de gebeurtenissen in Frankrijk en Amerika de zaken in een stroomversnelling gebracht en was het nu mogelijk 'om de verbroedering van alle Bataafsche Burgers, onaangezien hunne Godsdienstige denkbeelden, met verrukking tegemoet te zien'. Om duidelijk te maken dat de Joden ook Bataafse broeders waren besprak het rapport de argumenten die hier over het algemeen tegen aangevoerd werden.⁶⁴

Ten eerste was daar het argument dat Joden een aparte natie op Nederlands grondgebied vormden, gebaseerd op het theologische argument dat Joden feitelijk wachtten op de komst van de Messias, en dat zij 'reikhalzende' uitkeken naar het Beloofde Land. De commissie veegde deze argumenten van tafel. Het was immers onmogelijk om een politiek belang te stellen in een land dat niet bestond, of in het geloof dat er ooit een Messias zou komen. Dit waren geloofskwesties, en daar kon de maatschappij hen niet om uitsluiten. Zij diende zich niet te 'bemoeijen, met de Godsdienstige denkbeelden van hare Leden, zo maar dezelve aan de Wet getrouw zyn, en de gemeene lasten helpen dragen'. Ook het argument dat Joden geen ware republikeinen konden zijn omdat zij van hun geloof geen wapens mochten dragen achtte de commissie ongegrond. Zij voerde een groot aantal historische voorbeelden aan waaruit moest blijken dat het Joodse geloof en de burgerbewapening elkaar niet uitsloten: Joden hadden in het leger van Alexander de Grote gediend, en ambten bekleed in het vroege Romeinse Keizerrijk. In het Oostenrijkse leger waren Joden te vinden, net als in de vloot van de oude Republiek. Ook onder de Bataafse en Franse legers bevonden zich Joden.⁶⁵

Het volgende argument betrof de 'staat, [...] natuurlyk en zedelyk' waarin de Joden zich bevonden. De commissie gaf toe 'dat er veel aanstotelyks, en zelfs iets is dat afkeer wekt in de houding, de taal, de morsigheid en andere verkeerde hebbelykheden van vele Joden', maar liet daar meteen op volgen 'dat dit alles in zyn aard toevallig is, en dus allengskens te herstellen en afteleggen' was. Kwalijke gebruiken konden echter alleen ongedaan gemaakt worden als men de liefdeloze en onchristelijke behandeling van Joden zou staken. Daarbij moest men Joden wel hun godsdienstige gebruiken laten. Men kon hen niet verbieden koosjer te eten, net zo min als men katholieken hun vastentijd kon ontzeggen. Het vooroordeel dat het Joodse

⁶⁴ Ibidem, 499. Met de 'Duitsche Plato' wordt de Joods-Duitse filosoof Mozes Mendelssohn (1729-1786) bedoeld.

⁶⁵ Ibidem, 499-500.

geloof toestond christenen te beliegen en bedriegen werd in het rapport ongegrond verklaard.⁶⁶

Het laatste argument betrof de angst dat de bevestiging van het burgerschap in Nederland zou leiden tot een massale toestroom van arme Joden uit Duitsland en Polen. Deze angst was wel te begrijpen, gezien het feit dat de Joodse populatie in de Republiek gedurende de achttiende eeuw vooral was aangevuld met asjkenazische Joden die gemiddeld laag op de sociaal-economische ladder stonden. Daarbij had de economische neergang van de Republiek met name een negatief effect gehad op de Joodse bevolking, die van de handel afhankelijk was. De Republiek zat dan ook niet te wachten op een nieuwe instroom van armlastigen, en dat gold zeker voor de Nederlandse Joodse bevolking zelf die de verantwoordelijkheid had over de armenzorg voor Joden en haar precaire positie in de Nederlandse samenleving niet wilde verspelen met de komst van nieuwe Joden die de beeldvorming verder zouden kunnen verslechteren.⁶⁷

De commissie stelde echter dat een goede wetgeving ervoor zou zorgen dat ‘bedelende luiards, of luie lediglopers’ niet naar de Republiek zouden kunnen komen, of zij nu christen of jood waren. Daarnaast was het niet te verwachten dat het burgerschap voor Joden voor een immigratiegolf zou zorgen. Dit had immers in Frankrijk en Amerika ook niet plaatsgevonden: ‘De mensch is in zekeren zin traag, en aan den grond gehecht, waarop hy leeft’. De commissie concludeerde dat de Nationale Vergadering zou moeten decreteren dat de Joden tot het Bataafse volk behoorden, en in die hoedanigheid gelijk waren aan alle andere burgers in rechten en plichten. De commissie begreep dat hiermee de achterstelling van de Joden van de ene op de andere dag niet verholpen zou zijn, maar achtte de bekrachtiging van het principe van belang voor komende wetgevingen.⁶⁸

Drie weken later, op 22 augustus, vond de bespreking van het rapport plaats. Voor- en tegenstanders van het rapport voerden een felle discussie (die ook in de pers woedde⁶⁹), waarbij de argumenten die in het rapport waren genoemd veelvuldig de

⁶⁶ Ibidem, 500.

⁶⁷ Huussen en Wedman, ‘Politieke en sociaal-culturele aspecten van de emancipatie der Joden’, 208-224.

⁶⁸ *Dagverhaal* deel II (nr. 140, zitting 1 augustus 1796) 501.

⁶⁹ De eerder genoemde Van Swinden betoogde zich openlijk tegen het burgerrecht voor Joden, evenals Zillesen, *Ontwerp*, en het tijdschrift *De Domkop*. Onder de voorstanders bevonden zich het tijdschrift *De Republikein*, en verder o.a. Van der Meersch, *Verhandeling over den invloed van het volk op het bestuur*; Anoniem, *Vrijheid, volksstem en nationaale representatie*.

revue passeerden. De crux bleef of men de Joden als deel van het Nederlandse volk moest beschouwen of als een natie binnen de natie. Die laatste opvatting werd gedeeld door tegenstanders als Van Hamelsveld, Bicker, Lublink en Van Hoorn. De laatste gebruikte daarbij een extra argument, dat van de ‘zedelyke staat’ der Joden om zich, net als een aantal andere leden, niet principieel uit te spreken tegen het burgerrecht voor Joden, maar te wachten tot de Joden ‘verlicht’ genoeg waren om aan de Bataafse politiek deel te nemen. Zij dienden afstand te doen van hun eigen wetten en instellingen om het passief burgerrecht te krijgen. Hun kinderen zouden na zes jaar onderwijs aan ‘Nederlandse Burgerscholen’ het actief burgerschap verkrijgen. Met een verwijzing naar de slavenopstand die een aantal jaar eerder op het Caribische Saint Domingue (Haïti) had plaatsgevonden wees Van Hoorn op het gevaar van het verlenen van burgerlijke vrijheid aan ‘niet-verlichten’: ‘de Vryheid, zonder verlichting, is overal gescherpt staal in de handen der Kindsheid’.⁷⁰

Deze tegenwerpingen konden niet voorkomen dat een meerderheid van de vergadering voor het rapport stemde. Vervolgens gingen de voorstanders aan het werk om de tegenstanders alsnog voor de zaak te winnen. In de commissie die een decreet ging ontwerpen werd één van de grootste tegenstanders van het Joodse burgerrecht, IJsbrand van Hamelsveld, benoemd. Daarnaast werden in de tekst van het decreet een aantal overwegingen opgenomen. Het decreet meldde specifiek dat Joden als individuen tot het burgerrecht werden toegelaten, en niet als collectief. Ook werd benadrukt dat Joodse burgers, net als andere burgers, zouden moeten voldoen aan de eisen die in de toekomstige grondwet gesteld zouden worden. Dit veranderde niets aan het uitgangspunt van het rapport, maar zorgde er wel voor dat alle leden van de vergadering zonder gezichtsverlies op 2 september 1796 het decreet konden goedkeuren:

‘Geen Jood zal worden uitgesloten van eenige rechten of voordeelen, die aan het Bataafsch Burgerregt verknocht zyn, en die hy begeeren mogt te genieten, mits hy bezitte alle die vereischten, en voldoe aan alle die voorwaarden, welken by de algemeene Constitutie van iederen actieven burger van Nederland gevorderd zullen worden.’⁷¹

⁷⁰ *Dagverhaal* deel II (nr. 164, zitting 23 augustus 1796) 691.

⁷¹ Afgedrukt in *Dagverhaal* deel III (nr. 174) 40.

Het decreet bleek een waterscheiding. Bij de verkiezingen voor de Tweede Nationale Vergadering werden twee Joodse vertegenwoordigers gekozen – de eerste Joodse volksvertegenwoordigers van Europa.⁷² In opeenvolgende grondwetten werden Joden niet van het stemrecht en andere burgerrechten uitgesloten, waarmee politieke gelijkstelling behouden bleef. De voorstanders van het burgerrecht voor Joden, die in het laatste kwart van de achttiende eeuw steeds groter in getal waren geworden, bleken in 1796 het pleit gewonnen te hebben van hun tegenstanders in het Bataafse kamp. De politieke steun van de Fransen in de persoon van de Franse gezant Noël zal hierbij zeker geholpen hebben, maar uit de gebeurtenissen van 1795, de debatten in de pers en de Nationale Vergadering en uit de overtuigingen van invloedrijke kopstukken uit de nationale politiek als Hahn en Schimmelpenninck⁷³ (die vaak het politieke midden achter zich wist te krijgen) blijkt dat een meerderheid van de volksvertegenwoordigers zich al eerder achter het Joodse burgerrecht schaarde.⁷⁴

In de historiografie is het decreet van 2 september 1796 wisselend beoordeeld. Verschillende historici hebben opgemerkt dat discriminatie van Joden op lokaal niveau ook na de toekenning van het burgerrecht bleef bestaan. Ook was er van sociale en economische emancipatie van de Joden – toch het einddoel van de Bataven – nog weinig merkbaar na 1796.⁷⁵ Deze beoordeling miskent echter het beoordelingsvermogen van de Bataven zelf, die beseften dat gelijkheid voor de wet

⁷² Michman, *Dutch Jewry during the emancipation period*, 27.

⁷³ De opmerking van Michman dat de voorstanders van de emancipatie van de Joden alleen gevonden konden worden onder de radicale coupplagers van 22 januari is dan ook ongegrond; Michman, *Dutch Jewry During the Emancipation Period*, 29.

⁷⁴ Het rapport werd volgens Michman op 30 augustus met 45 tegen 24 stemmen aangenomen. Michman, *Dutch Jewry during the Emancipation Period*, leidt uit dit gegeven en uit een aantal opmerkingen van Noël aan het adres van Delacroix en M.S. Asser af dat de unanieme aanneming van het decreet alleen door toedoen van de gezant tot stand kan zijn gekomen (24). Bloemgarten, *Hartog de Hartog Lemon*, 67-68 gaat zelfs nog verder en suggereert dat er zelfs geen meerderheid geweest zou zijn zonder Franse druk, en dat de Bataven met tegenzin het burgerrecht voor Joden hebben geaccepteerd. Er is echter geen direct bewijs dat representanten die tegen waren zich door Noël hebben laten overtuigen; dit zou ook tegen de gebruikelijke gang van zaken, waarbij de Nationale Vergadering autonoom besliste over interne aangelegenheden, zijn geweest. Het is dan ook aannemelijker, gelet op de gang van zaken volgens het *Dagverhaal*, dat de unanieme stemming het gevolg was van de poging van de voorstanders om tot een politiek en publiekelijk aanvaardbaar compromis te komen. Bolle, *De opheffing van de autonomie der Kehilloth*, 172-173 wijst ook op het politieke compromis, net als Huussen, 'De emancipatie van de Joden in Nederland', 78. De laatste meldt overigens abusievelijk (77) dat de eerste stemming een stemming betrof over het voorstel van De Vos van Steenwijk om de beslissing over te laten aan de grondwetscommissie. Het ging hier echter wel degelijk om een stemming om het rapport al dan niet aan te nemen als basis voor een decreet.

⁷⁵ Michman, *Dutch Jewry During the Emancipation Period*, 27-30; Abicht, *Geschiedenis van de Joden van de Lage Landen*, 155; Merel Stikkelorum, 'De joodse gelijkberechtiging en de 'verlichte' praktijk. De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen onder de loep 1796-1798', in: Van der Wall en Wessels, *Een veelzijdige verstandhouding*, 358-375, aldaar 365.

niet automatisch betekende dat de discriminatie tegen en de sociaal-economische achterstandspositie van een groot deel van de Joodse bevolking onmiddellijk zou verdwijnen. Het decreet van 1796 betekende dan ook niet de voltooiing van de emancipatie der Joden in Nederland, maar juist het begin van het emancipatieproces.⁷⁶

Begripshistorisch is de uitkomst van de debatten van 1795-1796 van groot belang omdat werd vastgelegd dat de Nederlandse Joden onderdeel waren van het Bataafse volk. Dat betekende dat de Joden vanaf dat moment een plaats hadden binnen het theoretische raamwerk van de politieke natie. Ging dit ook gelden voor twee andere categoriën inwoners die in de oude Republiek buiten het burgerschapsbegrip waren gebleven: de inwoners van het platteland en de armen?

Nuttige Burgers

De patriotten hadden zich in de jaren tachtig weliswaar sterk gemaakt voor de politieke invloed van burgers, maar hadden daarmee vooral de inwoners van de steden, zowel de stemhebbende als de kleinere niet-stemhebbende steden, op het oog gehad.⁷⁷ Toch werd er in een aantal patriotse geschriften ook aandacht besteed aan het platteland en zijn inwoners. In 1786 verscheen het pamflet *De Adel*, geschreven door Petrus de Wakker van Zon onder het pseudoniem Anonymus Belga.⁷⁸ Het pamflet was één grote aanklacht tegen de adellijke stand, die volgens De Wakker van Zon onbestaanbaar was met de principes van gelijkheid en vrijheid. Ten eerste had de adel zijn positie volledig te danken aan de erfelijkheid van rechten en privileges, geheel tegen de gedachte dat een samenleving gebaseerd was op gelijke rechten en maatschappelijke status op verdiensten. Ten tweede golden de ridderschappen als politieke vertegenwoordigers van het platteland. De Wakker van Zon vroeg zich af op basis van welke toestemming de ridderschappen als vertegenwoordigers van het plattelandsvolk optraden, en kwam met een ondubbelzinnig antwoord: deze toestemming was nooit verleend. Daarmee werd de plattelandsbevolking slechts virtueel vertegenwoordigd, en deze leefde zo in politieke slavernij.

Deze situatie werd door vrijwel iedereen vanzelfsprekend gevonden, klaagde De Wakker van Zon: ‘Zy zouden niet vry zyn; zy zouden geen Burgers weezen; zy,

⁷⁶ Huussen, ‘De emancipatie van de Joden in Nederland’, 80-83.

⁷⁷ Klein, *Patriots republikenisme*, 264, 286-287.

⁷⁸ Anonymus Belga [Petrus de Wakker van Zon], *De adel* (Alkmaar; A. Maagh etc. 1786, Knuttel 21299).

die van den vroegen ochtend af het hunne, vry wat meer als welke andere Classis ook van inwoonderen, toebrengen, om hunne Landgenooten, ten nutte te zyn. – De Boerenstand, de wezenlykste steun van 't Land'.⁷⁹ De boodschap was duidelijk: ook het platteland moest betrokken worden in de politieke hervormingsplannen van de patriotten. Hoewel het tweede deel van de *Grondwettige Herstelling* aan deze wens gehoor gaf door acht te slaan op de politieke 'onvrijheid' op het platteland van de verschillende provincies⁸⁰, werd in de jaren tachtig geen verder gevolg gegeven aan de politieke emancipatie van het platteland, in theorie noch praktijk.

Dat de plattelandsbevolking niet of nauwelijks in de politieke hervormingsplannen werd betrokken had deels te maken met het feit dat de patriottenbeweging een overwegend stedelijk fenomeen was. Daarbij speelde de opvatting mee dat de stedelijke bevolking de kern van de Republiek vormde. En dan vooral een specifiek deel van de stedelijke bevolking. Het waren, zo was de gedachte, de kooplieden, en in mindere mate de ambachtslieden en winkeliers geweest die voor de macht en de rijkdom van de Republiek hadden gezorgd. Zij vormden dan ook de personificatie van de burgerlijke deugden die in de zeventiende en achttiende eeuw uitgedragen werden: ondernemingszin, hard werken, gematigdheid en vrijheidslievendheid.⁸¹

Ook voor menig Bataaf golden koophandel en burgerschap nog steeds als twee nauw aan elkaar verwante begrippen. In mei 1797 besprak de Nationale Vergadering een rapport over de hervorming van het onderwijs, dat van het grootste belang werd geacht voor de vorming van het burgerschap. Na een lofzang op de geest van de Verlichting en het belang van het onderwijs stelde het rapport dat vooral het rekenonderwijs van belang was voor de Nederlandse burger: 'Het hoogst belang van ons vaderland, ligt in den koophandel: dit zelve maakt dus dit, in de vorming van den burger, ten regel'.⁸² De Amsterdamse advocaat J.B. van der Meersch, die we eerder al tegenkwamen, had in 1795 zijn gehoor in Felix Meritis voorgehouden dat Nederland toch vooral een 'Commercieele' samenleving was. Het was daarom volgens hem een goed idee om het stemrecht te verbinden aan inkomsten, en niet aan het bezit van een huis of land:

⁷⁹ De Wakker van Zon, *De adel*, 82-83.

⁸⁰ *Grondwettige herstelling. Tweede deel*, 70-77, 286-290.

⁸¹ A.Th. van Deursen, 'De wereld van de Gouden Eeuw', in: H.M. Beliën, A.Th. van Deursen en G.J. van Setten ed., *Gestalten van de Gouden Eeuw. Een Hollands groepsportret* (Amsterdam 1995) 9-25, aldaar 12, 14-15; Kloek en Tilmans, *Burger*, 6-8.

⁸² *Dagverhaal* deel V (nr. 521, zitting 5 mei 1797) 955.

‘waarom zoude men in een land, dat van de Commercie bestaat, hun, die geen vaste goederen bezitten, uitsluiten, daar een koopman, uit hoofde zyne Commercieele betrekkingen, dikwijls meer belang bij het land, en deszelfs bestuur heeft, dan iemand, die een klein huisje of eenige morgen land bezit?’⁸³

De associatie tussen burger en stad verdween evenmin, zoals alleen al blijkt uit de titel van het pamflet *Samenspraak tusschen eenen Burger en eenen Landman* of uit de serie samenspraken *De oppermacht van het volk, of de grondvergadering gehouden in de vrijheid*, waarin de Boer onderscheiden werd van de Burger.⁸⁴

Het positieve belang van de stedelijke handelsgeest was echter lang niet vanzelfsprekend meer in de Republiek. In de late achttiende eeuw was zij haar leidende positie op handelsgebied kwijtgeraakt. Men zag de opbrengsten uit de handel afnemen, terwijl de positie van landen als Engeland en Frankrijk alleen maar sterker werd. Met het zoeken naar oorzaken voor de economische ‘neergang’ kwam men uit bij de weelde. Weelde en luxe werden door velen, zowel patriotten als niet-patriotten, aangewezen als symptoom én oorzaak, van het verval. Weelde, zo luidde het argument, leidde tot ledigheid, het najagen van eigenbelang in plaats van het algemeen belang en tot een corruptie van de deugd.

In de Republiek kende het debat over de weelde een specifiek karakter, aangezien het commerciële karakter van de maatschappij dat hier zo hoog in het vaandel stond nu juist in de klassieke variant van het republikeinse denken als veroorzaker van de weelde werd gezien.⁸⁵ Commentatoren losten deze spanning op door te betogen dat de schadelijke effecten van commercie en rijkdom beteugeld konden worden door welingerichte publieke instanties en te vertrouwen op de deugdzaamheid van het individu.⁸⁶ Met de afnemende welvaart in de achttiende eeuw kwam deze positieve houding onder druk te staan en begon men met beschuldigende vingers naar de vermeende veroorzakers van de luxe te wijzen.

In spectatoriale geschriften en pamfletten werd betoogd dat de eerlijke, eenvoudige koopman uit de zeventiende eeuw nauwelijks meer te vinden was in de

⁸³ Van der Meersch, *Verhandeling over den invloed van het volk op het bestuur*, 19.

⁸⁴ *Samenspraak tusschen eenen Burger en eenen Landman* (Utrecht; J. van der Schroeff Gz. 1798); *De oppermacht van het volk, of de grondvergadering gehouden in de vrijheid* (Amsterdam; Hendrik van Staden 1797).

⁸⁵ Mijnhardt en Kloek, *Blauwdrukken*, 178.

⁸⁶ Velema, *Republicans*; Clé Lesger, ‘Merchants in Charge: The Self-Perception of Amsterdam Merchants, ca. 1550-1700’, in: Margaret C. Jacob en Catherine Secretan ed., *The Self-Perception of Early Modern Capitalists* (New York 2008) 75-99, aldaar 91-92.

Republiek. De import van buitenlandse zeden en gewoontes, vooral de eerder genoemde hang naar uiterlijk vertoon en luxe (afgekeken van de Fransen), was hiervan de belangrijkste oorzaak. Het gedrag dat hieruit volgde was volgens de commentatoren zichtbaar aan het stadhoudelijk hof, maar ook bij de koopmansstand. De oorzaak voor dit gedrag werd echter niet gelegd bij de (geld)handel zelf, maar bij bovengenoemde buitenlandse invloeden en een verkeerd soort geldhandel. Het waren vooral de renteniers, die hun kapitaal investeerden in het buitenland en daarmee persoonlijk gewin boven het algemeen belang stelden, die in de ogen van de critici het ‘ware’ koopmanschap, dat wél bijdroeg aan de nationale welvaart, hadden verruild voor een onverantwoorde broodwinning.⁸⁷

De zorgen over de morele en economische achteruitgang van de Republiek werden vertaald in het werk van de zogeheten ‘economisch patriotten’, die in het laatste kwart van de achttiende eeuw een programma ontwikkelden om de economie te hervormen. In dit hervormingsprogramma werd groot belang gehecht aan het stimuleren van de koophandel, maar met het voorbehoud dat die handel zich vooral zou moeten toelagen op de export van goederen die in de Republiek werden geproduceerd, en niet op de import en doorvoer van buitenlandse goederen. De verschillende sectoren van de Nederlandse economie moesten vanaf nu gaan samenwerken, in plaats van elkaar te beconcurreren. Dit moest gebeuren door internationaal een mercantilistische koers te varen ter bescherming van de eigen industrie, maar binnenlands alle productie- en handelsbarrières te slechten. In- en uitvoerbelastingen van steden en provincies dienden te verdwijnen, evenals de gilden, die volgens de economisch patriotten met hun monopolies de economische vrijheid blokkeerden.⁸⁸ Hoewel de patriotten het moeilijk eens konden worden over de vraag of de Republiek het mercantilisme moest doorvoeren of juist meer gebaat was bij vrijhandel, werd een groot deel van de hervormingsagenda van de economisch patriotten doorgevoerd in de Bataafse Republiek. Gilden en binnenlandse

⁸⁷ Velema, *Republicans*, 77-82; Dorothee Sturkenboom, ‘Merchants on the Defensive: Nationale Self-Images in the Dutch Republic of the late Eighteenth Century’, in: Jacob en Secretan ed., *The Self-Perception of Early Modern Capitalists*, 99-125, aldaar 116.

⁸⁸ Voor het economisch patriottisme in de Republiek, zie Ida Nijenhuis, ‘De ontwikkeling van het politiek-economisch vrijheidsbegrip in de Republiek’, in: Haitsma Mulier en Velema ed., *Vrijheid*, 233-253, aldaar 248-250; Idem, ‘Republican Risks: Commerce and Agriculture in the Dutch Republic’, in: André Holenstein, Thomas Maissen, Maarten Prak ed., *The republican alternative. The Netherlands and Switzerland compared* (Amsterdam 2008) 259-279.

handelsbarrières werden opgeheven, en in de grondwet werd vastgelegd dat in de hele Republiek een gelijk munten- en matenstelsel ingevoerd zou worden.

De gedachte achter het patriotse economische denken was dat de verschillende delen van de economische structuur van de Republiek volledig van elkaar afhankelijk waren. Toch was, ook voor de economisch patriotten, het idee blijven bestaan dat landbouw en nijverheid in dienst stonden van de handel. In de Bataafse jaren werden hier vraagtekens bij geplaatst. In 1796 stuurde het Haarlemsche Committé van Algemeene Welvaart aan de leden van de Nationale Vergadering een verhandeling over het herstel van landbouw en nijverheid. De verhandeling was voor een groot deel gewijd aan het verval van de koophandel en de oorzaken van het verval. Er waren verschillende oorzaken aan te wijzen, maar een van de belangrijkste was de ‘ongelijkheid’. Deze ongelijkheid bestond er vooral in dat de afgelopen eeuwen de landbouw een ondergeschoven kindje was geweest in de Republiek. Geheel onterecht, stelden de auteurs. De landbouw was de ‘eerste bron van Volks-geluk’. Zonder de opbrengsten van de landbouw kon geen volk bestaan: ‘De landbouw is onafhankelijk. Zij behoeft niemand, en allen hebben haar nodig’. De voortbrengselen van de vee- en akkerbouw konden bewerkt worden en geruild met de opbrengsten van andere volken (de ‘tweede bron van Volks-geluk’), ‘waar uit dan, eindelijk, een derde bron van voorspoed, de Koophandel met andere Volken, is voortgevloeid’.⁸⁹

In deze voorstelling van zaken was de landbouw de eerste noodzakelijke schakel in het bereiken van welvaart en volksgeluk. Dat dit in de Bataafse Republiek meer dan voorheen werd benadrukt had voor een deel te maken met de politieke en economische omstandigheden. Door de oorlog met Engeland en het verlies van verschillende koloniën kwam de handel verder onder druk te staan. De enige autonome groeisector van enig belang was in deze periode de landbouw.⁹⁰ Toch werd ook vooral het karakter van de landbouwers benadrukt in het vertoog van de Haarlemse sociëteit. De volksvertegenwoordigers zouden moeten erkennen ‘dat de Landbouw, die Stand der gezellige Maatschappij is, waarin de mensch het minst van zijnen oorsprongelijken staat is afgeweeken, en waarin onze natuurlijken Gelijkheid het best gehandhaafd, en meest ongeschonden bewaard kan worden’. Deze passage

⁸⁹ *Verhandeling over het herstel van landbouw en nijverheid, uitgegaan van het Haarlemsche Committé van Algemeene Welvaart* (z.p. [1796] Knuttel 22517b) 1-4. Knuttel vermeldt dat het jaar van uitgave 1795 is. Dit moet, aangezien het stuk aan de Nationale Vergadering is gericht, 1796 zijn.

⁹⁰ Jan de Vries en Ad van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei* (Amsterdam 1995) 271-274.

doet denken aan het werk van Rousseau, die ook werd genoemd in de eerste zin van de verhandeling. Rousseau had in zijn *Contrat Social* gesteld dat gelijkheid in een samenleving alleen mogelijk was bij een zo klein mogelijke arbeidsdeling. Het plattelandsbestaan maakte dit mogelijk.⁹¹ Stimulering van de landbouw was dan ook van het grootste belang, zo moesten de volksvertegenwoordigers beamen: in de constitutie werd dit beginsel vastgelegd.

De emancipatie van het platteland werd ook in politieke zin voltrokken. Erfelijke titels en privileges werden voor vervallen verklaard, en hetzelfde gold voor de traditionele standenvertegenwoordiging. Dat betekende dat de niet-adellijke inwoners van het platteland vanaf nu dezelfde (politieke) rechten hadden als die van de steden. Ook zij kregen, mits aan de kwalificaties voor het stemrecht voldaan werd, een stem in de politiek. De revolutie betekende voor het platteland dan ook een radicale breuk met het verleden; de (gegoede) boeren en andere inwoners van dorpen kregen nu politieke macht ten koste van de edelen.⁹²

De stemgerechtigde bevolking van het platteland werd ook aangemoedigd om van deze macht gebruik te maken. In 1795 werd de bevolking van de kleine steden en het platteland aangespoord om vertegenwoordigers te sturen naar de vergadering van de provisionele volksvertegenwoordigers van Holland. Nu de ridderschappen waren afgeschaft kon de bevolking haar rechten – die hier werden voorgesteld als oude rechten – eindelijk uitoefenen: ‘het tydstip uwer herstelling in uwe rechten als mensch en burger – het tydstip, waar in gy afgevaardigden moet zenden, om in de vergadering der provisioneele representanten ook uwe hoogwigtige belangen te behartigen’.⁹³ In de Eerste Nationale Vergadering kwam deze oproep duidelijk tot uitdrukking: 50 van de 126 vertegenwoordigers kwamen van het platteland, tegenover 41 uit de steden en 35 uit gemengde stad/platteland-districten.⁹⁴

Dat de plattelandsbevolking ging stemmen was volgens de oproep om twee redenen belangrijk. Ten eerste zouden de volksvertegenwoordigers het hele volk en dus het algemeen belang vertegenwoordigen. Om hun werk van legitimiteit te

⁹¹ *Verhandeling over het herstel van landbouw en nijverheid*, 1-4.

⁹² S.W. Versteegen, *Gegoede ingezetenen. Jonkers en Geerfden op de Veluwe tijdens Ancien Régime, revolutie en restauratie (1650-1830)* (Amsterdam 1989) 144-145; zie ook Schama, *Patriotten en bevrijders*, 270 ev.

⁹³ *Aansporing aan de ingezetenen der kleine steden en van het platteland van Holland, om gelastigden aftevaardigen ter algemeene vergadering der provisionele volksrepresentanten in 's Hage* (Leiden; Du Mortier 1795, Knuttel 22482).

⁹⁴ Van Himbergen, *De constitutionele denkbeelden en de achtergronden van de leden der eerste Nationale Vergadering*, 24.

verschaffen was het essentieel dat een zo groot mogelijk deel van het volk zijn stem zou uitbrengen. Maar hoewel de vergadering het algemeen belang diende was de aanwezigheid van vertegenwoordigers die specifiek van het platteland kwamen wenselijk. Hoe zou de vergadering anders op de hoogte kunnen zijn van de wensen, omstandigheden en verlangens van het platteland? Hun stem, zo bleek uit bovenstaande oproep, zou tot op het hoogste niveau gehoord moeten worden.⁹⁵ Hoewel de verhouding tussen stad en platteland in de historiografie overwegend beschreven wordt als onproblematisch, symbiotisch en integrerend,⁹⁶ laat het voorbeeld zien dat de belangen van stad en platteland verschillend konden zijn. De Bataafse omwenteling bracht aan het licht dat er soms ook sprake was van rancune onder de plattelandsbevolking ten opzichte van de steden. Op de Veluwe bijvoorbeeld werd door plattelandsbewoners betoogd dat het platteland meer inwoners telde, meer belastingen opbracht, meer betekende voor de economie, maar minder profiteerde van de belastingopbrengsten dan de steden.⁹⁷

Met de politieke gelijkstelling van stad- en plattelandsbevolking verdwenen de verschillen en wederzijdse vooroordelen niet. Zo gebeurde het dat Jacob van Manen (uit de stad Utrecht) zich uitsprak voor het benoemen van toezichhouders bij verkiezingen op het platteland. Men kon de ‘eenvoudigen Landman’ de organisatie voor de grondvergaderingen niet zomaar toevertrouwen, zo vond hij.⁹⁸ Ook was er geen sprake van dat de boer de plaats van de koopman innam als icoon van de Nederlandse identiteit. Bij de gedachtevorming over het Bataafse burgerschap werd echter wel benadrukt dat niet alleen de stedelijke kooplieden en regenten ‘ware’ burgers waren. Economische omstandigheden en de ontwikkelingen in het politiek-economisch denken zorgden ervoor dat de gedachte kon postvatten dat de verschillende sectoren van de economie op gelijke voet stonden: allen waren even belangrijk en van elkaar afhankelijk. De positieve betekenis die hierbij aan de landbouw en het boerenbestaan werd gegeven hielpen bij het nationaliseren van het burgerschapsbegrip. Boeren droegen net zo veel bij aan de maatschappij als de leden

⁹⁵ *Aansporing aan de ingezetenen der kleine steden en van het platteland van Holland.*

⁹⁶ De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 587; Kloek en Mijnhardt, *1800 Blauwdrukken*, 52-53.

⁹⁷ Versteegen, *Gegoede ingezetenen*, 101. Hij spreekt zelfs van een ‘beerput van rancune’ tegen de steden gedurende de jaren 1795-1796.

⁹⁸ *Dagverhaal* deel IV (nr. 365, zitting 3 februari 1797) 766.

van de stedelijke bovenlaag (zij waren even ‘nuttig’) en maakten evenveel aanspraak op het burgerschap – in welke vorm dan ook.⁹⁹

De invulling van het gelijkheidsidee die hieraan ten grondslag lag werd ook gebruikt in de discussies over het stemrecht voor bedeeden, mensen die armenzorg ontvingen. Over de vraag of personen die voor hun onderhoud (gedeeltelijk) afhankelijk waren van de giften van de maatschappij voor alle politieke rechten in aanmerking kwamen verschilden de Bataven sterk van mening. Bij de verkiezingen voor de Eerste Nationale Vergadering waren alle mannen van twintig jaar en ouder die langer dan één jaar in de Bataafse Republiek hadden gewoond stemgerechtigd. In het Plan van Constitutie was echter de bepaling opgenomen dat ‘allen, die in het laatst verlopen Jaar, tot den dag der oproeping te rekenen, uit de Arme-kasse eenige bedeeeling hebben genoten’, van het stemrecht werden uitgesloten.¹⁰⁰

Het artikel leidde tot grote verontwaardiging onder een deel van de volksvertegenwoordiging. Volgens Coert van Beyma was het artikel in strijd met de beginselen van het Plan zelf. In een eerste redactie van het Plan van Constitutie door een commissie onder leiding van Jacob Hahn (naar het aantal leden de ‘commissie van zeven’ genoemd) was het artikel betreffende het stemrecht voor bedeeden overgenomen. Deze commissie had echter een rechtenverklaring voor het herziene Plan geplaatst, en deze verklaring stelde in het derde artikel: ‘elk behoeftig Lid der Maatschappij heeft recht, om van haar werk te vorderen, en hy, die niet kan werken, onderstand’.¹⁰¹ Dit recht legde de maatschappij volgens Van Beyma de plicht op om haar leden van werk en onderstand te voorzien. Als men iedere burger die aanspraak maakte op deze maatschappelijke verplichting van het stemrecht zou uitsluiten, dan hoorden hier ook die burgers bij die ‘eenige renten, pensioenen of tractementen’ van de maatschappij ontvingen. Deze mensen hadden echter wel stemrecht, dus waarom degene ‘die, by voorbeeld, zyne gezondheid, of het gebruik zynere ledemaaten aan het welzyn der Maatschappij heeft opgeofferd’ uitsluiten? Dit druiste volgens Van Beyma in tegen de ‘wysbegeerte der achttiende eeuw’.¹⁰²

⁹⁹ Deze invalshoek biedt interessante mogelijkheden voor vergelijkend onderzoek met andere landen en revoluties, en dan met name Frankrijk. Daar bewoog de gedachtevorming zich van een nadruk op landbouw naar een meer positieve houding tegenover industrie en handel, waarmee Frankrijk en de Republiek naar elkaar opschoven. Voor het debat in Frankrijk en de invloed op het politieke denken, zie John Shovlin, *The Political Economy of Virtue. Luxury, Patriotism, and the Origins of the French Revolution* (Ithaca en Londen 2006).

¹⁰⁰ *Plan van Constitutie*, 5.

¹⁰¹ *Dagverhaal* deel IV (nr. 307, zitting 29 december 1796) 306-307.

¹⁰² *Dagverhaal* deel IV (nr. 325, zitting 12 januari 1797) 448.

Hij werd hierin bijgestaan door Jacob Hahn, die de uitsluiting van behoeftigen evenmin kon rijmen met de rechtenverklaring. Als men bedeeden uitsloot omdat zij niets bezaten, dan werden ‘Bezitters toegelaten omdat zy iets bezitten, en dan is het ook zeker dat hoe ryker een Burger is, hoe meer hy in den Staat moet te zeggen hebben. Dit is de Overheersching of de zogenaamde Aristocratie der Ryken’.¹⁰³ Bezit, zo meende ook Vreede, stond los van de natuurlijke rechten die ieder burger bezat. Eén van die rechten was het recht op zelfbestuur, en dit kon men dan ook niet weigeren aan bedeeden. Voorstanders van de uitsluiting van bedeeden hadden volgens Vreede beweerd dat behoeftigen, aangezien zij teerden op de algemene middelen en er niet aan bijdroegen, geen nut hadden voor de maatschappij en daarom uitgesloten dienden te worden. Dit was volgens Vreede onzin. Wie waren het die de fabrieken draaiende hielden? Wie waren het die het leger en de vloot vormden en het land beschermden? Het waren de volksklassen, die met deze werkzaamheden het land overeind hielden en net zo veel, zo niet meer nut hadden voor het vaderland dan de rijken. Deze mensen het stemrecht ontzeggen omdat ze een deel van het jaar steun nodig hadden achtte hij in strijd met de beginselen van een ‘vryen Burgerstaat’.¹⁰⁴

Dat laatste begrip was nu net het punt waar de tegenstanders van Vreede in het debat over vielen. Een stemgerechtigd burger moest een vrij man zijn, stelden zij, en hoe kon men vrij zijn als men afhankelijk was van de staat, en zo arm dat men maar al te makkelijk beïnvloed of omgekocht kon worden? Vrijheid betekende vooral financiële onafhankelijkheid. ‘Het voornaamste doel van een weldenkend braaf burger’, debiteerde Bernard Nieuhoff, moest zijn ‘dat hy zyn eigen brood eet’.¹⁰⁵ Deze opvatting sloot aan bij het republikeinse vrijheidsideaal van de financieel onafhankelijke burger, dat in de late achttiende eeuw nog sterk aanwezig was.

Maar die uitleg van onafhankelijkheid werd door verschillende Bataven in twijfel getrokken. Wie is er eigenlijk onafhankelijk, vroeg Vreede zich af. Iemand die in een fabriek werkte en hier voldoende loon mee verdiende was feitelijk afhankelijk van de eigenaar van de fabriek. Toch mocht hij stemmen, en werden de mogelijke slachtoffers van beïnvloeding (terecht!) niet gestraft voor het mogelijke machtsmisbruik van de fabrikant. Mensen die van ‘een Baas, een Fabrikteur, of ander

¹⁰³ Ibidem, 450.

¹⁰⁴ Ibidem, 449. Dit argument was ook gebruikt door Bernardus Bosch, *Over de Constitutie*, 58-60: ‘In den staat des Maatschappelyken en gezelligen levens is alles, elk en een iegelyk in zekeren opzigten dienstbaar en afhankelyk van elkanderen’.

¹⁰⁵ *Dagverhaal* deel IV (nr. 325, zitting 12 januari 1797) 449.

Patroon' afhankelijk waren, waren in deze zin hetzelfde als diegenen die van de staat afhankelijk waren. Afhankelijkheid van de staat, zo redeneerde Vreede verder, hield in dat men verzekerd was van 'deksel en brood', 'en Burgers, dien dat verzekerd is, zyn in een staat gesteld om onafhangelyk te zyn'.¹⁰⁶

Het verlenen van volledige politieke rechten aan bedeeden had vele voorstanders, zowel in de Nationale Vergadering als in de publieke opinie.¹⁰⁷ Het argument dat ook de armere klassen nuttig en onafhankelijk waren, en daarmee deel uitmaakten van een 'vryen Burgerstaat', bleek echter niet overtuigend genoeg. Een meerderheid van de Vergadering stemde dan ook voor het behoud van het artikel over de uitsluiting van bedeeden. Ook in de Staatsregeling van 1798 werden bedeeden uitgesloten, zij het dat de periode waarin men geen bedeling mocht ontvangen werd teruggebracht van een jaar naar een half jaar. In de Staatsregeling werd ook een andere groep van het stemrecht uitgesloten. Huisbedienden die bij hun werkgevers in huis woonden werden geacht niet belanghebbend, onafhankelijk en dus vrij genoeg te zijn om te mogen stemmen, hoe 'nuttig' ze ook konden zijn voor de samenleving. Ook in deze discussies keert het moderne ongelijkheidsdenken terug: leden van de laagste sociaal-economische klassen kregen volledige burgerrechten als zij in staat bleken zich uit hun armoede 'op te werken', maar het was tegelijk duidelijk dat een grote groep burgers nog niet aan alle eisen voldeed en hier voorlopig ook niet aan zou voldoen.

Desalniettemin laat het debat zien dat de discussieruimte over politieke grondbeginselen groot was gedurende de beginjaren van de Bataafse Republiek. De discussie laat bovendien zien hoezeer het republikeinse denken onder druk stond in de late achttiende eeuw, en hoe het onder die druk werd aangepast. Pieter Vreede gebruikte een utilitaristisch argument om de republikeinse gedachte dat een 'vryen Burgerstaat' bestaat uit onafhankelijke burgers te herdefiniëren. Die aanpassing was voor Vreede noodzakelijk omdat hij enerzijds uitging van de gelijkheid van alle Nederlandse burgers, maar anderzijds besepte dat die Nederlandse burgers geen

¹⁰⁶ Ibidem.

¹⁰⁷ De in het vorige hoofdstuk behandelde grondwetsontwerpen van C.D.B. en C.J. van der Markt spraken zich uit vóór het stemrecht voor bedeeden. In verschillende andere geschriften werd juist betoogd dat men bedeeden, vanwege hun afhankelijkheid en het feit dat zij niet genoeg deelden in het algemeen belang (ze betaalden geen belastingen) diende uit te sluiten: Zillesen, *Ontwerp*; Anoniem, *De zaakelijke inhoud van het Ontwerp van Constitutie, bij wijze van samenspraak tusschen twee burgers, onder de naamen van Pieter en Klaas* (Amsterdam; H. Gartman 1797, Knuttel 22851); Anoniem, *Het aristocratisch juk*.

gelijke positie innamen in de grootschalige en commerciële Bataafse samenleving. Door het begrip nut te introduceren en afhankelijkheid anders te definiëren probeerde Vreede het positief geformuleerde republikeinse vrijheidsideaal te behouden. De belangrijkste vraag die daarbij speelde – welke burgers konden geacht worden een onafhankelijk oordeel te vellen over staatszaken – stond ook aan de basis van een andere discussie: de politieke rol van de vrouw.

Burgers en Burgeressen

In de roerige zomer van 1797, op het moment dat voor- en tegenstanders van het grondwetsontwerp campagne voerden in de aanloop naar het referendum over de grondwet, verscheen in Amsterdam een serie samenspraken getiteld *De oppermacht van het volk*. De fictieve gesprekken vonden plaats in café De Vrijheid, waar een breed scala aan karakters discussieerde over de hete hangijzers van dat moment. Een van de aanwezigen in De Vrijheid was een vrouw genaamd Grietje, die haar mening over het Ontwerp niet onder stoelen of banken stak. Spottend merkte ze op dat alles gedaan werd ‘om die mooie Constitutie zonder vrouwen’ er door te krijgen. Als het aan haar lag zou hier echter niets van terecht komen. Ze stelde dat zij en andere vrouwen de ‘Aristocratische mannen voor de broek zullen geven’. Zou een soort die grote namen als Betje Wolff, Aagje Deken en Petronella Moens had voortgebracht ‘maar een nul in ’t cijfer zijn?’¹⁰⁸

Met het uitbreken van de revoluties van de late achttiende eeuw werd, naar aanleiding van het geradicaliseerde natuurrechtdenken waarin gelijkheid een centrale positie innam, de rol van de vrouw in de maatschappij bediscussieerd. Ook in de Bataafse Republiek was dit het geval. Hadden vrouwen dezelfde rechten als mannen? Konden zij op dezelfde voet als mannen participeren in het openbare en politieke leven? Vanuit begripshistorisch perspectief is het vooral interessant en uniek *dat* de vrouw – de burgeres – een rol kon worden toebedicht in de politiek, terwijl dat lang voor en na die tijd niet het geval was. Het is vervolgens zaak om te onderzoeken hoe die burgeres gedefinieerd en besproken werd, omdat dat inzicht geeft in de gecompliceerde wijze waarop de openbare ruimte en ‘de politiek’ in de Bataafse Republiek werd vormgegeven en bediscussieerd.¹⁰⁹ Een zuiver juridische blik is

¹⁰⁸ *De oppermacht van het volk*, 3.

¹⁰⁹ Marjan Schwegman, ‘Strijd om de openbaarheid: sekse, cultuur en politiek in Nederland’, in: D.W. Fokkema en Frans Grijzenhout ed., *Rekenschap. 1650-2000* (Den Haag 2001) 145-176, aldaar 148-149.

daarbij te beperkt en leidt al snel tot de finalistische conclusie dat vrouwenemancipatie in de Bataafse Republiek ‘mislukte’ omdat vrouwen uiteindelijk niet dezelfde rechten kregen als mannen.¹¹⁰

Laten we toch beginnen bij de discussie over de (grond)wettelijke rechten van vrouwen. Het bekendste pleidooi voor volledige politieke en sociale rechten voor vrouwen is ongetwijfeld een pamflet dat in 1795 verscheen: *Betoog, dat de vrouwen behooren deel te hebben aan de regeering van het land*.¹¹¹ De anonieme auteur, P.B.v.W., betoogde hierin dat vrouwen, gelet op de gelijkheid van alle mensen, net als mannen het stemrecht verdienden. Vrouwen hadden, in tegenstelling tot wat velen beweerden, dezelfde capaciteiten als mannen, dezelfde verstandelijke vermogens, en hetzelfde recht om te besluiten door wie ze geregeerd wilden worden. Het pamflet was één grote aanklacht tegen de gedachte dat de ondergeschikte positie van de vrouw haar belemmerde politiek actief te zijn.

Deze positie was volgens P.B.v.W. voortgekomen uit het heerszuchtige gedrag van mannen. Dit werd volgens de auteur bewezen door het feit dat de rol van de vrouw in elke cultuur verschillend was, en door voorbeelden van vrouwelijke heersers als Catharina de Grote en Christina van Zweden. De mannelijke overheersing, zowel in de samenleving als binnen het huwelijk, was geen natuurlijk gegeven, maar een despotiek systeem dat net zo goed diende te verdwijnen als het regentendom van de oude Republiek.¹¹² Het is goed mogelijk dat het pleidooi voor politieke rechten samenhang met de economische omstandigheden. Uit recent onderzoek is gebleken dat de economische activiteiten van vrouwen in de Republiek in de loop van de achttiende eeuw toenamen, en dat daarmee hun sociaal-economische positie versterkt werd.¹¹³

In de beginfase van de Bataafse Republiek was het radicale gelijkheidsvertoog niet beperkt gebleven tot een theoretische discussie. Bij de lokale verkiezingen van 1795 in Dokkum en Leeuwarden was bepaald dat ‘alle zodanige weduwen en

¹¹⁰ Voor het perspectief van mislukking, zie M. Gunning, *Gewaande rechten: het denken over vrouwen en gelijkheid van Thomas van Aquino tot de Bataafsche Constitutie* (Zwolle 1991) 272, 288; Kloek en Mijnhardt, *1800 Blauwdrukken*, 255-259; Els Kloek, *Vrouw des huizes. Een cultuurgeschiedenis van de Hollandse huisvrouw* (Amsterdam 2009) 136.

¹¹¹ P.B.v.W., *Betoog, dat de vrouwen behooren deel te hebben aan de regeering van het land* (Harlingen; Volkert van der Plaats 1795, Knuttel 22558).

¹¹² P.B.v.W., *Betoog, dat de vrouwen behooren deel te hebben aan de regeering van het land*, 1-3. Vergelijk Aerts en Everard, ‘Burgeres’, 195-196.

¹¹³ Danielle van den Heuvel, *Women and entrepreneurship. Female traders in the Northern Netherlands, c. 1580-1815* (Amsterdam 2007) 277: ‘The Dutch Golden Age was thus not the Golden Age of female entrepreneurship; that arose approximately a century later’.

ongetrouwde vrouwen, die een eigen huishouding hebben' stemgerechtigd waren. Deze steden namen daarbij overigens wel een uitzonderingspositie in.¹¹⁴ Deelname van vrouwen aan politieke acties was echter niet ongebruikelijk, zoals blijkt uit verschillende beschrijvingen van de Revolutie in het begin van 1795. Vrouwen namen actief deel aan de vrijheidsfeesten, en in Haarlem en Dordrecht waren revolutionaire vrouwenclubs opgericht.¹¹⁵ Een jaar later werd het land nog steeds opgeschrikt door revolutionaire acties waarbij vrouwen betrokken waren, zo blijkt uit een brief in het weekblad *De Republikein*. Een 'Oprechten Amsterdamschen Medeburger' beklaagde zich over het feit dat welgestelde burgers uit hun woonplaatsen verjaagd werden door

'Haagsche Comité's, die men zegt van dien aart te zijn, dat niet alleen de Mannen, maar ook Vrouwen en Kinderen, met de Dienstboden, daarbij moeten assisteeren. Tot nog toe verbeeldde ik mij, dat wij, Mannen, alleen geroepen werden, om over 's Lands zaken te adviseeren, te delibereeren, en te concludeeren. Zou het waar zijn, dat Vrouwen en Kinderen tegenwoordig al mede in aanmerking komen? O Gezegende Kerkstaat! Ja, dan durf ik mij hartelijk vleijen, dat het einde der dagen al vrij spoedig begint te naderen.'¹¹⁶

Het pleidooi voor deelname van vrouwen aan de Bataafse politiek drong door tot in de Nationale Vergadering. Op 12 januari 1797 vroeg representant Ten Berge of vrouwen, aangezien de Vergadering de dag ervoor had vastgesteld dat vertegenwoordigers verkozen zouden worden door stemgerechtigde burgers, 'ook Stemgerechtigden zullen zyn'? De voorzitter van de vergadering, Lambert van Eck, antwoordde dat dit niet zo was, want 'Vrouwen zyn geen Stemgerechtigde *Burgers*'.¹¹⁷ Vrouwen mochten blijkbaar niet stemmen omdat zij burgeressen waren en geen burgers, maar waarom mochten burgeressen niet stemmen?

Een dag eerder had Jacob Hahn de positie van vrouwen al besproken, toen de vraag aan de orde was of jongemannen die in schutterijen dienden stemrecht kregen, ook al waren ze jonger dan de wettelijke leeftijdsgrens van twintig jaar. Hahn vond dat 'diensten en krachten' geen reden mochten zijn om uitzonderingen op het stemrecht te maken. Want wat moest men dan met de vrouwen, die het land uitstekende diensten bewezen, 'en zyn er niet velen onder ons die weten dat zy

¹¹⁴ Van den Berg, 'Wie behoorde tot het Bataafse volk?', 224.

¹¹⁵ Everard en Aerts, 'Burgeres', 184; Altena, *Paape*, 387.

¹¹⁶ *De Republikein*, deel II, no. 60 (1796), 63-64.

¹¹⁷ *Dagverhaal* deel IV (nr. 324, zitting 12 januari 1797) 441.

krachten hebben? En echter schynt my hun eigen en het algemeen welzyn niet te vorderen, dat zy stemgerechtigden zyn'.¹¹⁸

Expliciete gronden voor het uitsluiten van vrouwen gaf de Vergadering niet. Deze werden wel gegeven in verschillende pamfletten en verklaringen van lokale overheden. Het belangrijkste argument voor het uitsluiten van vrouwen van het stemrecht – iets dat in wetsteksten zelden expliciet gebeurde – kan worden samengevat met een opmerking uit de *Korte verklaring van rechten en plichten van Burgers, in betrekking tot Burgers*, die in 1795 door het provisionele bestuur van de stad Utrecht was uitgegeven. 'Vrouwen', stelde de verklaring, 'zijn menschen, maar, onder het opzicht en bescherming der Mannen staande, zyn zy geene Burgers'.¹¹⁹ Vrouwen, zo werd duidelijk, konden geen aanspraak maken op het stemrecht omdat zij niet onafhankelijk waren. Dit afhankelijkheidsargument, dat ook in de discussies over bededen werd gebruikt, werd kernachtig samengevat in *De Republikein*:

'Alle Burgers hebben een gelijk recht op de bescherming hunner personen, eigendommen en vrijheid. Dan, naardien elk recht eenen tegenovergestelden plicht in zich bevat, en alle Burgers niet even vermogende zijn, om tot de algemeene behoeften, de bescherming der algemeene rechten en vrijheid, bijtedragen, vloeit hier uit voord eene bijzondere wijziging van den invloed op de algemeene bestelling van zaken. Dus zijn de vrouwen, (ten minsten, volgens den tegenwoordigen staat der dingen, zoo lang de opvoeding niet eenpariger tot één doel van alle Leden der Maatschappij gericht is), Kinderen, die zich zelve niet kunnen bestuuren, Personen, die hunnes verstands onmachtig, of aan eenige vervolging der Wet onderworpen zijn, Armen, die op gemeene kosten onderhouden werden, en eindelijk Vreemdelingen, die slechts een wyl tijds vertoeven, natuurlijker wijze, hiervan uitgesloten.'¹²⁰

Argumenten die betrekking hadden op vermeende fundamentele biologische en sociaal-culturele verschillen tussen mannen en vrouwen kwamen voor, maar werden vrijwel nooit gebruikt om vrouwen een rol in de politieke sfeer te ontzeggen. Het gebruik van *genderspecifieke* eigenschappen die vrouwen het regeren onmogelijk zouden maken – vrouwen zouden emotioneel, irrationeel en zwak zijn – kwam

¹¹⁸ *Dagverhaal* deel IV (nr. 322, zitting 11 januari 1797) 426. Twee maanden later sprak ook Pieter Vreede zich uit tegen het stemrecht voor vrouwen; *Dagverhaal* deel V (nr. 430, zitting 13 maart 1797) 226.

¹¹⁹ *Korte verklaring van rechten en plichten van Burgers, in betrekking tot Burgers* (Utrecht; G. Post 1795) 3.

¹²⁰ *De Republikein*, deel III, no. 111, 2.

nauwelijks voor in de politieke pamfletten en debatten.¹²¹ Wel bestond de angst dat de aanwezigheid van vrouwen in de politieke arena zou leiden tot een afname van de concentratie veroorzaakt door de natuurlijke seksuele spanningen tussen man en vrouw.¹²² Dit was, zoals P.B.v.W. duidelijk maakte, vooral een probleem dat *mannen* hadden; vrouwen moesten in dezen boeten voor de tekortkomingen van de man, niet omgekeerd.¹²³

Vrouwen werden juridisch gezien te afhankelijk geacht om het actief en passief stemrecht te krijgen. In de Staatsregeling van 1798 werden vrouwen niet expliciet uitgesloten (wel werd alleen verwezen naar ‘burgers’ en ‘hij’), maar toegelaten tot de grondvergaderingen werden zij niet. Dat leidde in juli 1798 nog tot een vurig betoog in het tijdschrift de *Revolutionaire vraagal* dat onder redactie stond van Gerrit Paape.¹²⁴ De auteur, S.P.H. (‘uit naam van het Vrouwen Collegie’), betoogde in het stuk ‘Waarom zouden de vrouwen het land ook niet kunnen regeeren?’ dat ook vrouwen het actief en passief stemrecht dienden te krijgen. Het stuk was gebaseerd op dezelfde argumenten als die van P.B.v.W. Vrouwen waren mensen en hadden dus dezelfde rechten als mannen (de auteur verwees expliciet naar het derde artikel van de Staatsregeling waarin de gelijkheid van rechten was vastgelegd). Vrouwen waren net zo capabel en misschien wel capabeler dan mannen om het land te besturen. Vrouwen het recht ontzeggen om te stemmen en te regeren was in strijd met de rede, de rechtsgeleerdheid en de godsdienst.¹²⁵ Het stuk verscheen niet toevallig aan het einde van juli 1798, want op dat moment vonden de verkiezingen voor het Vertegenwoordigend Lichaam plaats die in allerijl waren

¹²¹ Mijnhardt en Kloek, *Blauwdrukken*, 257. Een uitzondering is bijvoorbeeld Van Kinsbergen, *Myne Droomen* (z.p. 1800) LXIII: ‘Door de opvoeding, die men aan de Vrouwen geeft, is haare geest en verstand meer met bevalligheden en beuzelingen, als met sterkte en juistheid van denkbeelden vervuld. Alle Mannen, die hunnen geest en verstand, naar dat der Vrouwen schoeyen, moeten by gevolg noodzaaklyk met dezelfde feilen en misslaagen behebt zyn’. Ook hier wordt echter nadruk gelegd op de *opvoeding*, en niet op de *biologie*.

¹²² Pieter Vreede was bang dat het samenkomen van mannen en vrouwen de grondvergaderingen zou veranderen in ‘vrolyke assemblés, en de gewigtige keus van een volksrepresentant doen afhangen van een dartele liefdelonk’: *Dagverhaal* deel V (nr. 430, zitting 13 maart 1797) 226.

¹²³ PBvW, *Betoog, dat de vrouwen behooren deel te hebben aan de regeering van het land*, 13.

¹²⁴ Peter Altena, ‘Op de tulband ‘een aapenkop’? De *Revolutionaire vraagal* van Gerrit Paape en een kleine geschiedenis van vraag- en antwoordweekbladen’, in Van Wissing ed., *Stoekschriften*, 285-307.

¹²⁵ *Revolutionaire vraagal* (1798) nr. 14, 105-110. Wat betreft het punt van de godsdienst, zie p. 106: ‘Zwygt van den Godsdienst, even als of die onze verneederling en slaaverny leeraaren zou ! Laat het aan Turken en Barbaaren over, om onzen Schepper te hoonen, door te veronderstellen, dat wy bestemd zyn, om, in alle opzigten uwe slavinnen te weezen! – Want waar blykt zulks?’. Mijn dank aan Louis Plas die mij op het bestaan van dit stuk heeft gewezen.

uitgeschreven na de tegencoup van 12 juni.¹²⁶ Het momentum mocht echter niet baten: vrouwen beleven uitgesloten van het stemrecht.

Dat betekende niet dat vrouwen elke vorm van politieke participatie ontzegd werd. Vrouwen schreven regelmatig verzoekschriften naar de Nationale Vergadering. Meestal, maar dit gold voor het overgrote deel van alle rekest, met een persoonlijk verzoek voor een pensioen, toestemming voor een huwelijk of amnestie voor een man of familielid dat in de gevangenis zat. Maar vrouwen schreven ook verzoekschriften met een meer politieke boodschap, zoals op 9 mei 1797, toen een rekest binnenkwam van A. van der Linden en andere vrouwen, 'burgeressen der Stad Leyden, verzoekende in haar kring het effect der Revolutie en het genot der Vryheid te mogen genieten'. Representant Evers merkte nog smalend op dat dit verzoek zo onduidelijk was dat het misschien goed zou zijn om een 'Commissie van ongetrouwde Leden dezer Vergadering' te benoemen om met deze burgeressen te 'aboucheren' en ze om 'nadere elucidatie' te vragen. Voorzitter Bicker stelde echter dat de Vergadering zeker niet zou weigeren 'de Burgeressen alle mogelyk genot der Vryheid te accordeeren'. Het adres werd ter notificatie aangenomen, nadat representant Van Leeuwen tevergeefs geprobeerd had om van deze burgeressen een 'honorabele mentie' in de notulen op te laten nemen.¹²⁷

Die eervolle vermelding viel wel ten deel aan een gezelschap van 28 'Vaderlandsche Vrouwen' dat op 29 december 1797, aan de vooravond van de eerste staatsgreep, een rekest in dichtvorm naar de Vergadering stuurde. Daarin betoogden zij klaar te staan om de radicale doelen van de revolutie, zoals de 'een en ondeelbaarheid, 's Volks eigen Oppermacht' en 'de zuiv're Egaliteit' te redden.¹²⁸ Het rekest werd gedrukt en lag vervolgens ter inzage en ondertekening door 'gelijkgestemde vrouwen' in het huis van de auteur van het rekest, Johanna Jacoba van Haren. Het adres werd in januari 1798 nog elf maal ingezonden met in totaal 84 handtekeningen, wat het totaal aantal 'vaderlandsche vrouwen' op 112 bracht.¹²⁹ Ook andere vrouwen, zoals Petronella Moens en Catharina Heybeek waren actief als

¹²⁶ Het veertiende nummer van de *Revolutionaire vraagal* zal zijn verschenen tussen 13 juli (de datum onderaan aflevering 13) en 27 juli (de datum onderaan aflevering 15), waarschijnlijk op of rond 20 juli. De nieuwe volksvertegenwoordigers waren toen net verkozen en zouden op 31 juli worden beëdigd.

¹²⁷ *Dagverhaal* deel V (nr. 527, zitting 9 mei 1797) 1003.

¹²⁸ *Dagverhaal* deel VIII (nr. 797, zitting 29 december 1797) 255-256.

¹²⁹ Myriam Everard, 'In en om de (*Nieuwe*) *Bataafsche Vrouwe Courant*. Het aandeel van vrouwen in een revolutionaire politieke cultuur', in *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* 24.2 (2001) 67-87, aldaar 73-74.

schrijfster en uitgeefster en oefenden daarmee het recht uit zoals dat in 1798 in de Staatsregeling verwoord werd: 'Ieder Burger mag zijne gevoelens uiten en verspreiden, op zodanige wijze, als hij goedvind, des niet strijdig met het oogmerk der Maatschappij'.¹³⁰

Burgeressen waren ook op een andere wijze betrokken bij de nieuwe politieke gemeenschap. In het vorige hoofdstuk werd al gerefereerd aan de publieke tribune van de Nationale Vergadering, die voor de helft uit plaatsen voor vrouwen bestond. Datzelfde gold voor de loges van het *Corps Diplomatique*, dat 8 plaatsen voor dames, en 8 plaatsen voor heren had.¹³¹ Daarnaast werden vrouwen in politieke publicaties aangesproken als lezer, waarmee auteurs duidelijk maakten dat vrouwen ook deel konden, of zelfs moesten nemen aan onderdelen van het politieke proces. In het *Dagverhaal* van 10 maart 1797 stond een advertentie afgedrukt voor Mary Wollstonecrafts *A Vindication of the Rights of Woman* uit 1790. In dit boek had Wollstonecraft betoogd dat vrouwen dezelfde natuurlijke rechten hadden als mannen, en dat zij gezien moesten worden als verstandelijke wezens en niet als bezit of slaaf van hun man. Dat veel vrouwen dom en onwetend waren lag niet aan hun aard maar (en we zien hier waar de inspiratie van P.B.v.W. vandaan kwam) aan de ondergeschikte rol van de vrouw binnen de samenleving waardoor zij niet in aanmerking kwam voor goed onderwijs. In de advertentie werd een Nederlandse vertaling door Ijsbrand van Hamelsveld, getiteld *Verdediging van de Rechten der Vrouwen*, aangeprezen. Dit boek verdiende, meer dan enig ander, de aandacht 'der schoone sexe', die een paar regels verder direct werd aangesproken: 'Nederlandsche Vrouwen! van welken rang, staat, jaaren of denkwyze gy zyt, leest dit Boek!'¹³²

Ook het blad *De Republikein* richtte zich een enkele keer expliciet tot zijn vermeende vrouwelijke lezers. In de zevende aflevering werden de Bataafse vrouwen aangespoord om zich te blijven inzetten voor de revolutie en niet onverschillig te worden, 'in een Land, dat Moensen, Herman's, Hasselaar's en Reigersbergen's heeft opgeleverd – in een Gewest, dat niet slechts door mannelijke kracht, maar ook door de vaderlandsmin der Vrouwen, uit de golven verzezen, en in een aangenaam oord herschape[n] is'. Vervolgens werden zij aangesproken op hun plicht om het

¹³⁰ *Staatsregeling 1798*, 4.

¹³¹ De Gou, *Ontwerp van Constitutie*, deel I, xi.

¹³² *Dagverhaal* deel V (nr. 415, zitting 6 maart 1797) 112. Exemplaren van deze vertaling zijn, voor zover bekend, niet beschikbaar, waardoor onderzoekers het moeten stellen met deze advertentie en een bespreking van het boek in de *Vaderlandsche Letteroefeningen*.

revolutionaire vuur brandende te houden. ‘Wanneer gij, fiere Maagden, op welken ons Nederland zich beroemt, den verwijfden, als eenen zielloosen beuselaar, den wellustigen, als een slaaf van woesten driften, met verachting bejegt’, dan zou de revolutie volgens *De Republikein* gered zijn.¹³³

In beide voorbeelden werd de rol van de vrouw gedefinieerd als die van opvoedster van (toekomstige) Bataafse burgers en hoeders van de revolutionaire idealen. In die context moeten we de Bataafse pleidooien voor onderwijs voor vrouwen of meer gelijkwaardige rechten binnen het huwelijk plaatsen. Het *Betoog* van P.B.v.W. is hier een voorbeeld van, maar ook het werk van de Groningse hoogleraar F.A. van der Marck. In zijn *Schets over de Rechten van den Mensch* uit 1798 betoogde hij dat mannen en vrouwen binnen het huwelijk gelijk dienden te zijn en dat vrouwen dezelfde scholing als mannen dienden te krijgen, aangezien zij 'als de mannen redemachtige wezens, inboorlingen van dit heelal en schepzels van God' zijn. Voor Van der Marck hield dit onder meer in dat zij tot universiteiten toegelaten zouden moeten worden en promotierecht zouden moeten krijgen.¹³⁴ 'Docteressen' zouden er niet komen in de Bataafse Republiek, evenmin als gelijke rechten binnen het huwelijk. De artikelen over het huwelijksrecht van het Burgerlijk Wetboek van 1809 bepaalden dat de man het 'hoofd der echtvereeniging' was. De vrouw diende haar man te gehoorzamen en zij bleef, als vanouds, handelingsonbekwaam.¹³⁵

In het burgerschapsdiscours van de periode 1795-1801 was de gedachte dat vrouwen rationele wezens waren wier mening er toe deed echter sterk aanwezig. De rol van de burgeres werd daarbinnen op verschillende manieren ingevuld. Zo werd haar rol als opvoedster van komende generaties republikeinen duidelijk benadrukt.¹³⁶ Deze jonge republikeinen moesten niet alleen opgevoed worden met de juiste regels voor het sociale verkeer, maar ook met een besef van de politieke grondbeginselen van de nieuwe Republiek. Dat bleek overduidelijk uit de Instructie die de Agent van Nationale Opvoeding meekreeg in december 1798. Het onderstaande citaat laat niet alleen zien dat 'politieke' en 'morele' deugden voor de Bataven nauwelijks van elkaar

¹³³ *De Republikein*, deel I, no. 7, 53-58, was dan ook getiteld 'Aan mijne Medeburgeressen'.

¹³⁴ F.A. van der Marck, *Schets over de rechten van den mensch, het algemeen kerken- staats- en volkerenrecht, ten dienste der burgery ontworpen; alsmede tafereel van deelen, afdeelingen en hoofdstukken tot een algemeen Bataafsch Wetboek* (Groningen; J. Bolt 1798) 73-75, 110, 122, 182. Voor de rol van het gezin in de literatuur, vergelijk P.J. Buijnsters, "'De kleine republiek'". Het gezin in de Nederlandse literatuur van de achttiende eeuw', *Documentatieblad 18^e eeuw* 24.1 (1992) 87-103, aldaar 98-103.

¹³⁵ Kloek, *Vrouw des huizes*, 136; vergelijk Gunning, *Gewaande rechten*.

¹³⁶ *De Democraten*, no. 45 (1797) 39.

te scheiden waren, maar toont ook de verbinding tussen opvoeding en politiek, en via opvoeding de bijdrage die vrouwen konden leveren aan de publieke zaak. Het was één van de grondbeginselen van het onderwijs,

'Dat de jonge Burgers en Burgeressen van den Staat, aan wier verlichting en deugd het Bataafsche Volk het heilig pand zyner aangenomen grondstellingen van het Maatschappelyk verdrag ter bewaaring heeft aanbevolen, al vroeg in die grondbeginselen onderwezen worden, en tevens overtuigd, dat van de echte waardeering der Vryheid en van de verstandige en eerlyke beoefening der afzonderlyke en algemeene rechten en pligten, voornamelyk de duurzaamheid, het behoud en geluk afhangt van het Vaderland, dat zy vuuriglyk behooren te beminnen.'¹³⁷

Deze kennis van het 'maatschappelyk verdrag' die zo van belang werd geacht in de strijd tegen het verval moest via opvoeding en onderwijs doorgegeven worden.¹³⁸ Vrouwen speelden in de opvoeding een doorslaggevende rol, zo luidde de opvatting. Huismoeders hadden samen met huisvaders en de overheid (die zich diende te ontfemen over het onderwijs) dus een gezamenlijk doel dat door onderlinge samenwerking bereikt moest worden.

Verschillende historici hebben de afgelopen decennia benadrukt dat vrouwen in de late achttiende eeuw een plaats in de privésfeer kregen toebedeeld terwijl de publieke ruimte het exclusieve domein van de man werd, maar dit beeld verdient voor de Bataafse tijd de nodige nuance.¹³⁹ Voor veel Bataven bestond er namelijk geen strikt onderscheid tussen het gezin als privésfeer en de openbare sfeer. Dit wordt ook duidelijk aan de hand van het Bataafse gebruik van het begrip 'huishouden'. Het woord 'huisgezin' of 'huishouden' werd gebruikt als metafoor voor de staat of natie, om zo de eenheid van het land te benadrukken. Kort na de staatsgreep van 22 januari 1798 ontving de Constituerende Vergadering een bericht van het nieuwe provinciaal

¹³⁷ *Instructie voor den Agent der Nationale Opvoeding, waar onder begrepen is de Geneeskundige Staatsregeling, de vorming der Nationale Zeden, de bevordering van het openbaar Onderwijs, en van Kunsten en Wetenschappen; gearresteerd by decreet van het Vertegenwoordigend Lichaam, den 21 december 1798* (Den Haag 1799) 3.

¹³⁸ Jourdan, *La Révolution batave*, 269-300; Willeke Los, *Opvoeding tot mens en burger. Pedagogiek als Cultuurkritiek in Nederland in de 18e eeuw* (Hilversum 2005) 317-318; P.Th.F.M. Boekholt, 'De onderwijswet van 1801 en het begin van de Staatszorg voor het onderwijs in Nederland', in: P. Boekholt ed., *Tweehonderd jaar onderwijs en de zorg van de Staat* (Assen 2002) 3-10.

¹³⁹ Vergelijk Aerts en Everard, 'De burgeres', 184-202 en Schwegman, 'Strijd om de openbaarheid', 146-149.

bestuur van Zeeland, dat de hoop uitsprak dat de Bataafse Republiek voortaan 'een huisgezin zal uitmaken'.¹⁴⁰

Ook Cornelis Zillesen had in een vertoog over de republikeinse staatsvorm het openbaar bestuur en het huisgezin met elkaar vergeleken: 'Wat zijn de welingerigte Staatsbesturen in het groot, anders dan de huisgezinnen in het klein?'¹⁴¹ In dit huisgezin had de man net als in het kleine huisgezin de uiteindelijke beslissingsbevoegdheid. Maar net als in het kleine huisgezin diende de stem en mening van de vrouw gehoord en meegenomen te worden. Sommigen gingen nog verder: de eerder genoemde S.P.H. stelde dat vrouwen het huishouden bestierden en op basis daarvan ook in het maatschappelijk leven leiding konden geven: 'Zult gy [mannen, MR] ons dan niet in staat keuren, om, daar wy, vry oppermagtig, het huishoudelyk meesterschap over u te voeren, ook den Staat kunnen regeeren?'¹⁴²

De metafoor van het huishouden of het huisgezin werd in de Bataafse periode dan ook anders begrepen en ingezet dan later onder het koningschap van Willem I toen het sterk verbonden werd met begrippen als orde, gehoorzaamheid, patriarchisme en een naar binnen gekeerde huiselijkheid.¹⁴³ In het systeem van representatieve democratie zoals dat in de Bataafse tijd werd ontwikkeld zijn elementen als opinie, debat en beoordeling van wezenlijk belang.¹⁴⁴ Vrouwen konden in deze onderdelen een rol spelen, en deden dat ook, mits ze geletterd genoeg waren om als 'ware' burgeressen in de Bataafse Republiek te functioneren.

Burgers en onderdanen

Verschillende groepen maakten in de Bataafse periode aanspraak op de titel burger en de rechten en plichten die hiermee samenhangen, op basis van het idee dat alle leden van het Bataafse volk burgers waren, en dat alle burgers gelijk zijn. Over de betekenis en invulling van dat idee ontstond politieke strijd, en dat gold ook voor een andere gedachte die onlosmakelijk met het burgerbegrip samenhangt: burgers zijn vrij.

¹⁴⁰ *Dagverhaal* deel VIII (nr. 827, zitting 2 februari 1798) 489; zie voor een soortgelijke uitspraak J. Hazeu, *Historie der omwentelingen, in Vaderlandsche gesprekken voor kinderen* (Amsterdam; Van Vliet en Hazeu 1796) 102; Anoniem, *De zaakelijke inhoud van het Ontwerp van Constitutie; De Republikein* (deel II, no 75 en 76) 193.

¹⁴¹ Zillesen, *Ontwerp*, 26.

¹⁴² *Revolutionaire vraagal* (1798) nr. 14, 108.

¹⁴³ Remieg Aerts, 'Een staat in verbouwing. Van republiek naar constitutioneel koninkrijk 1780-1848', in: Remieg Aerts, Herman de Liagre Böhl, Piet de Rooy etc. ed., *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Nijmegen 1999) 13-95, aldaar 69.

¹⁴⁴ Nadia Urbinati, *Representative Democracy. Principles & Genealogy* (Chicago en Londen 2006) 16. Zie ook hoofdstuk 2.

Hierboven bleek al dat vrijheid geassocieerd werd met economische en juridische onafhankelijkheid, en dat dit werd beschouwd als een voorwaarde voor volledige politieke rechten. Maar hoe moest burgerlijke vrijheid in algemene zin gedefinieerd worden, en welke consequenties had dit voor politieke burgerrechten- en plichten?

Tijdens de bespreking van het Plan van Constitutie op 25 en 26 januari 1797 was gebleken dat de Bataafse volksvertegenwoordigers sterk van mening verschilden over de vraag hoe de vrijheid gedefinieerd moest worden.¹⁴⁵ In de eerste plaats moest men bepalen of er verschillende definities dienden te komen voor de natuurlijke vrijheid en de burgerlijke vrijheid. De meerderheid van de Vergadering vond van wel, en de meeste vertegenwoordigers konden zich vinden in de opvatting dat de natuurlijke vrijheid ‘bestaat in het vermogen van den Mensch, om over zich zelve en zyne eigen daaden, naar zyn goetvinden, te beschikken, voor zo verre zulks de Rechten van een ander niet benadeelt’.¹⁴⁶

De definitie van de burgerlijke vrijheid leverde meer problemen op. Veel leden wilden de burgerlijke vrijheid net als de natuurlijke vrijheid in negatieve zin definiëren, door te stellen dat vrijheid betekende dat men mocht doen wat men wilde, zolang dit niet strijdig was met de wet. Die definitie was voor een aantal representanten echter te beperkt en zelfs gevaarlijk. Coert van Beyma stelde in de discussie over het Plan dat volgens deze definitie in absolute monarchieën zoals Marokko ook burgerlijke vrijheid heerste, aangezien die landen ook wetten hadden. Dat deze wetten strijdig waren met het Bataafse idee van vrijheid kon op basis van het voorgestelde vrijheidsartikel niet worden vastgesteld.¹⁴⁷ De Vergadering bleek gevoelig voor het door Van Beyma opgeworpen bezwaar. Men besloot dat de burgerlijke vrijheid beperkt werd door wetten die de uitdrukking vormden van de algemene of uitgedrukte wil van de maatschappij.

Pieter Vreede ging echter nog een stap verder. Hij wilde, naar eigen zeggen in navolging van Joan van der Capellen en Richard Price, de burgerlijke vrijheid op positieve wijze gelijkstellen aan zelfbestuur, waarmee hij een zuiver politieke invulling gaf aan het burgerlijk vrijheidsbegrip:

‘Een Volk dat vry is maakt zyn eigen wetten, het bestuurt dus zichzelve – ieder Burger heeft deel aan het maaken der wetten, ieder burger bestuurt dus zich zelve in die evenredigheid als zyn byzonder

¹⁴⁵ *Dagverhaal* deel IV (nr. 349-350, zittingen 25 en 26 januari 1797) 637-647.

¹⁴⁶ *Ontwerp van Constitutie*, 4.

¹⁴⁷ *Dagverhaal* deel IV (nr. 349-350, zittingen 25 en 26 januari 1797) 642.

Persoon staat tot het geheel. Die zelfbestuuring is volkomen in een volkomen volksregeering; zy is veel bezwaard, maar zy bestaat echter nog by een welingerigte Volksregeering by Representatie. In zelfbestuuring bestaat derhalve de Vryheid.’¹⁴⁸

In het Ontwerp en de Staatsregeling van 1798 bleef de burgerlijke vrijheid vooral negatief gedefinieerd als het recht van burgers om te doen wat zij wilden en om ‘te beschikken over zijne Goederen, Inkomsten, en de vruchten van zijn vernuft en arbeid’. De rechten van de andere burgers vormden hierbij de beperking van de burgerlijke vrijheid.¹⁴⁹ Toch bleef het positieve vrijheidsbegrip zoals het door Vreede was verwoord aanwezig in het Bataafse politieke debat, met name in de belangrijke discussie over de vraag of burgers een belofte moesten afleggen om stembevoegd te worden. Die belofte, waarmee men zich verklaarde aanhanger van het nieuwe bestel te zijn, was vooral een drempel voor de aanhangers van het oude bestuur, de orangisten die na 1795 uit hun politieke en bestuurlijke functies waren ontheven.

Het twintigste nummer van *De Democraten* was geheel gevuld met het artikel ‘Over de noodwendigheid van eene te doene Verklaring, ter becoming van het Stemrecht of Active Burgerrecht’.¹⁵⁰ In het artikel werd betoogd dat een stemgerechtigde burger zijn stem niet zou mogen uitbrengen voordat hij een verklaring had afgelegd waarin hij trouw aan de grondwet en de geldende regeringsvorm zwoor. In het verleden hadden ‘wysgeerige Staatkundigen’ dan wel opgemerkt dat naties bestonden uit massa’s mensen die stilzwijgend een onderling contract hadden gesloten, maar *De Democraten* verwierp deze stelling. De natie was geen ‘denkbeeldig wezen’, maar een ‘zedelyk lichaam, dat zaamgesteld uit individueele burgers, welke, ieder als een integreerend lid, dat zedelyk geheel helpen uitmaken’.¹⁵¹ Slechts door het afgeven van een individuele verklaring waarin iemand bewust koos voor toetreding tot de politieke natie veranderde de passieve burger in een actieve burger, of liever gezegd, veranderde een *onderdaan* in een *burger*.

De auteur legde uit dat een onderdaan iemand was die zich stilzwijgend aan de macht onderwierp. Zelfs al bezat een onderdaan het actief en passief kiesrecht, zonder expliciete toetreding tot de politieke natie bleef hij een ‘bloot Machine, een lydelyk deel in ’t groote Staatswertuig, in het wezen der zaak zoo wel onderworpen, als in

¹⁴⁸ Ibidem, 639, 643.

¹⁴⁹ *Staatsregeling 1798*, 1-2.

¹⁵⁰ *De Democraten*, deel I, no. 20 (27 oktober 1796) 153-160.

¹⁵¹ Ibidem, 153.

eene Monarchie of onder een Despotismus'. De burger daarentegen, die in lijn met het republikeinse denken vereenzelvigd werd met de republikeinse regeringsvorm, 'verklaart individueel, als een integreerend lid der Staatsinrichting, *uitdruklyk*, het contract Social voor zyn aandeel te zullen helpen handhaven'.¹⁵²

Het eisen van zo'n verklaring, zo legde de auteur uit, was geen vernedering voor een 'vryen Nederlander', maar paste juist bij het karakter van 'eenen vryman, het onderscheid hem van den lydelyken onderdaan, en verklaart hem de eere waardig, om een handhaver en beschermer der Nationale en zyner eigen vryheid te zyn'.¹⁵³ Montesquieu had met recht gesteld dat de deugd het belangrijkste beginsel van republieken was, en bestond politieke deugd niet in de liefde voor het vaderland en de heersende regeringsvorm? Het artikel sloot af met de overtuiging dat de rust van de staat, de constitutie en de moraal gevaar liepen als men stemgerechtigde burgers niet om hun uitdrukkelijke instemming met het nieuwe maatschappelijk verdrag vroeg.¹⁵⁴

Het artikel in *De Democraten* verscheen niet toevallig op 27 oktober 1796. Want nog geen twee weken later verscheen het Plan van Constitutie, en hierin was geen eis tot een stemverklaring opgenomen. Bij de bespreking van het Plan in de Nationale Vergadering op 13 januari bleek al snel dat het standpunt van *De Democraten* door veel vertegenwoordigers gedeeld werd. Hier komen we Johan Greve weer tegen, en kunnen we zijn tirade waarmee dit hoofdstuk begon in de juiste context plaatsen. Wat Greve betreft was elke stemgerechtigde ingezetene een stemgerechtigd burger, mits deze verklaarde in te stemmen met de regeringsvorm: 'wie voor een vrye Republiek is, is hier Burger; die er tegen is, scheidt er zich zelve af'. 'Anti-Republikeinen' hadden geen plaats in een stelsel dat gebaseerd was op de volgende gedachte: 'eene maatschappy kan geen plaats hebben zonder overeenkomst en vereniging der gene, die dezelve uitmaaken; en vereeniging kan er niet zyn zonder iets, waarin men zig vereenigt'.¹⁵⁵

Verschillende representanten wilden nog verder gaan dan het vragen van een stemverklaring. Mensen die als aanhangers van het oude bestuur bekend stonden, waamee vooral gedoeld werd op overtuigde orangisten, moesten voor een bepaald aantal jaren van het stemrecht uitgesloten worden. Dit was volgens hen de enige manier waarop men zeker kon zijn dat de orangisten de revolutie niet van binnenuit

¹⁵² Ibidem, 157.

¹⁵³ Ibidem, 158.

¹⁵⁴ Ibidem, 160.

¹⁵⁵ *Dagverhaal* deel IV (nr. 327, zitting 13 januari 1797) 462.

ongedaan konden maken.¹⁵⁶ Het niet toelaten van orangisten tot het stemrecht (en daarmee ook tot het publieke bestuur) werd door de voorstanders gepresenteerd als een tijdelijke maatregel die zou eindigen wanneer de ‘revolutie’ voorbij was. Zolang er geen bestendig bestuur was en de oorlog met Engeland voortduurde was de revolutie volgens hen nog niet voorbij en was het weren van politieke tegenstanders gerechtvaardigd.¹⁵⁷

Voor de meeste vertegenwoordigers was deze maatregel echter een brug te ver. Niet zozeer omdat zij van mening verschilden over de gedachte dat een politieke gemeenschap bestond bij de gratie van de toestemming van haar leden, maar omdat het toelaten van orangisten juist zou bijdragen aan de bestending ervan. Jacob Hahn legde in januari 1797 uit dat de Bataafse Republiek alleen kon voortbestaan als ‘de spons gehaald wierd over alle vorige politieke partyschappen’. Het was tijd dat bij de ‘triomf der beginselen dat vuur van rampzalige twist en tweedragt verstikt of uitgedooft worde’. De tijd van revanche was geweest, eendracht was nu het devies.¹⁵⁸ Daar kwam nog bij, zo stelde zijn collega Floh, dat het niet zo makkelijk uit te maken was wie wel en niet aangemerkt kon worden als aanhanger van het oude bestuur. Bovendien was het heel goed mogelijk dat bepaalde orangisten inmiddels overtuigd geraakt waren van de juistheid van de nieuwe staatsinrichting – het uitsluiten van orangisten op basis van daden en opvattingen uit het verleden kon hij niet rijmen met de uitgangspunten van de revolutie.¹⁵⁹

Voor sommigen, zoals Schimmelpenninck, ging de eis van een stemverklaring *an sich* te ver. De grondwet gold immers als het sociaal contract, en op het moment dat deze door de bevolking werd aangenomen was het contract geldig en werden alle burgers geacht zich aan het contract te houden. Extra verklaringen waren vervolgens overbodig.¹⁶⁰ Een meerderheid van de Vergadering bleek echter achter het principe van de stemverklaring te staan, zodat het Ontwerp van Constitutie voorschreef dat een stemgerechtigde bij zijn inschrijving in het stemregister ‘vrywillige trouwe aan het

¹⁵⁶ Voor dit paradoxale effect van de democratie, zie Thomas Poell, *The Democratic Paradox. Dutch Revolutionary Struggles over Democratisation and Centralisation (1780-1813)* (Utrecht 2007) 164.

¹⁵⁷ Volgens representanten Van Lokhorst, Greve, Guljé en Gorter, *Dagverhaal* deel IV (nr. 327, zitting 13 januari 1797) 461-468.

¹⁵⁸ *Dagverhaal* deel IV (nr. 328, zitting 13 januari 1797) 469.

¹⁵⁹ *Ibidem*, 470.

¹⁶⁰ *Ibidem*, 471.

Bataafsche Volk' moest beloven. Verder moest hij op zijn 'Burger-trouw' beloven geen aanhangers van de stadhouder te verkiezen.¹⁶¹

In de periode na de staatsgreep van 22 januari 1798 ging politieke overtuiging een nog grotere rol spelen. Het waren niet de stemgerechtigde burgers zelf die moesten besluiten of zij zichzelf wel of niet aan de politieke natie wilden verbinden, maar was het het revolutionaire bewind dat besloot of iemand al dan niet beschikte over de juiste politieke deugden. De grondvergaderingen werden gezuiverd van iedereen die door het nieuwe, radicale bewind geacht werden niet over deze deugden te beschikken – niet alleen orangisten, maar ook meer gematigde Bataven en burgers die weigerden de wapens te dragen.¹⁶²

In de Staatsregeling die onder dit radicale bewind tot stand kwam was een artikel opgenomen dat stelde dat 'openbaare aanhangers van het Stadhouderlijk en Foederatief Bestuur', en 'alle bekende wederstreevers van de groote beginselen der Omwenteling van 1795' voor tien jaar uitgesloten zouden worden van inschrijving in het stemregister.¹⁶³ Ook bevatte de Staatsregeling een artikel waarin een verklaring tegen het stadhouderschap en de federatieve staatsvorm werden geëist ter verkrijging van de stembevoegdheid.¹⁶⁴

In de verklaring die Pieter Vreede aflegde na de tegencoup van 12 juni verdedigde hij de zuiveringen van de grondvergaderingen en de invoering van de stemverklaring door te stellen dat voor het uitoefenen van het actief (politek) burgerrecht nu eenmaal een minimale 'overeenkomst van gevoelens' vereist was. Om deel te mogen nemen aan het staatsbestuur moesten burgers de beginselen van de politieke orde onderschrijven. Orangisten en federalisten konden 'braaf, verstandig, zeer gegoed, en achtenswaardig zyn', en natuurlijk stonden ze onder bescherming van de wet, maar ze konden 'echter by ons geen stembevoegd Burger wezen'.¹⁶⁵ Daarmee kreeg het burgerschap een sterke politieke en politiek-ideologische lading mee: burgerschap was in deze periode onderhevig aan *Ideologiserbaarheid*.

¹⁶¹ *Ontwerp van Constitutie*, 11.

¹⁶² Van Sas, *Bataafse Terreur*, 35-36.

¹⁶³ *Staatsregeling 1798*, 19.

¹⁶⁴ *Staatsregeling 1798*, 17. Na de aflegging van de verklaring ontving de stemgerechtigde een 'Acte van Burgerschap'.

¹⁶⁵ *Verantwoording van Pieter Vreede, lid van het voormalig Uitvoerend Bewind, aan de Bataafsche Natie en aan haare Vertegenwoordigers; ingegeven bij de Eerste Kamer der Wetgevende Vergadering, den 9 oktober 1798* (Leiden; H. Coster en P.H. Trap 1798, Knuttel 23018) 12-14. Vreede gebruikte in zijn verdediging het 'feit' dat hij in de periode 22 januari 1798 – 12 juni 1798 volgens de grondwet gehandeld had; vergelijk Van Sas, *Bataafse Terreur*, 36.

Na 12 juni probeerde men, in een poging de revolutie te nationaliseren, de scherpe kanten van het politiek-ideologische burgerschapsbegrip af te halen. De uitsluitingsartikelen uit de Staatsregeling werden niet of nauwelijks toegepast,¹⁶⁶ en in de constitutie van 1801 verdwenen de artikelen over uitsluiting van orangisten en federalisten en de passages over stadhouderschap en federalisme uit de verklaring. Toch werd men nog steeds verplicht om een belofte te doen: ‘Ik belove trouw aan de Constitutie, en onderwerping aan de wet’.¹⁶⁷ De uitdrukkelijke instemming met de maatschappelijke orde werd nog steeds van belang geacht, maar het politiek burgerschap leek ontdaan van zijn sterke ideologische lading.

In de Bataafse discussies over het burgerschap was de notie van republikeinse of positieve vrijheid dus in sterke mate aanwezig. Een burger was pas ‘vrij’ op het moment dat hij bewust en actief deelnam aan de publieke zaak. Stilzwijgende deelname stond gelijk aan passiviteit en onderdanigheid, terwijl ‘uitdrukkelijke’ deelname ware vrijheid mogelijk maakte. Integratie in de politieke gemeenschap betekende niet dat men zich *onderwierp* aan de wil van allen, maar betekende juist dat een persoon, door zich te verbinden aan een gemeenschappelijk ideaal (de algemene wil, in Rousseauaanse termen), in een gelijkwaardige relatie kwam te staan tot de andere leden en hierdoor vrij werd. Na de staatsgreep van 12 januari werd deze verbintenis aan een gemeenschappelijk ideaal zelfs uitgelegd als een verbintenis met een specifieke politieke visie; het burgerschap kreeg daarmee een sterke ideologische lading.

Vrijheid en gelijkheid konden binnen de positieve visie echter alleen blijven bestaan als diezelfde burgers zich permanent en actief inlieten met de publieke zaak. Deze politieke deugd ging daarom niet alleen uit van rechten, maar juist ook van plichten. De nadruk op deelname aan de publieke opinie¹⁶⁸ en de (debatten over de) stemplicht en de plicht tot het accepteren van een verkiezing die in het vorige hoofdstuk aan de orde zijn gekomen wijzen eveneens op een positief vrijheidsbegrip.

Bataafse burgers

Aan de vooravond van de Bataafse Revolutie kende de burger van de Republiek vele gezichten. Hoewel burgerschap altijd in de eerste plaats verbonden was geweest aan

¹⁶⁶ Schama, *Patriotten en bevrijders*, 419-423.

¹⁶⁷ *Staatsregeling 1801*, 5.

¹⁶⁸ Zie hoofdstuk 2.

het inwonerschap van een stad had het burgerschap na 1750 steeds meer betekenis gekregen in een nationale context. Deze betekenis was juridisch, sociaal, cultureel en politiek van aard. Met het uitbreken van een revolutie die vooral politiek van aard was is het niet verwonderlijk dat de politiek-juridische betekenis van het burgerschap na 1795 aan kracht won, al laten de Bataafse debatten zien dat de verschillende betekenissen van burgerschap vrijwel altijd samenhangen en door elkaar liepen.

De Bataven braken met het verleden en schaften het juridische stadsburgerschap af ten gunste van het nationale staatsburgerschap. Deze overgang bracht echter de nodige conceptuele verwarring met zich mee. Hoe moest de staatsburger gedefinieerd worden? Welke inwoners vielen onder het Bataafse burgerschap? Onder invloed van het verlichte natuurrechtdenken waarin gelijkheid centraal stond werd het burgerschap ruim gedefinieerd. In de *Verklaring van de Rechten van de Mens en de Burger* van 1795 werd geen duidelijk onderscheid gemaakt tussen mensen en burgers, evenmin als in de Staatsregeling van drie jaar later. Mensen en burgers hadden een gelijke aanspraak op de rechten en voordelen van de maatschappij, was de kernachtige samenvatting van het Bataafse ideaal.

Dat ideaal was krachtig, maar werd niet altijd en op basis van dezelfde argumenten in de praktijk gebracht. Vreemdelingen (mits geen ‘lediglopers’ of ‘bedelaars’) konden na een aantal jaren aanspraak maken op volledige burgerrechten. Joden kregen burgerrechten op basis van het argument dat zij geen vreemdelingen waren en dat hun religie hetzelfde behandeld moest worden als andere religies, maar die discussie verliep niet zonder slag of stoot. De inwoners van het platteland, die in de oude Republiek niet of nauwelijks als burgers golden (per definitie, omdat ze niet in steden woonden, maar ook omdat het ideaal van de burger werd belichaamd door het handeldrijvende deel van de bevolking), maakten nu ook aanspraak op het burgerschap.

Deze door het moderne gelijkheidsideaal ingegeven aanspraak leidde ertoe dat verschillende Bataven het republikeinse discours gingen aanpassen of ondergraven. In het republikeinse denken werden burgers ook geacht gelijk te zijn, maar ging men er vanuit dat alleen de leden van de bovenklassen, bestaande uit financieel onafhankelijke mannen, burgers waren. Door te benadrukken dat niet alleen de stedelijke elites en middengroepen nut hadden voor de samenleving, maar ook de inwoners van het platteland en de lagere sociaal-economische groepen probeerden Bataven als Vreede de republikeinse burgerschapsopvatting om te vormen. Daarbij

kwam de geijkte opvatting over onafhankelijkheid ook onder vuur te liggen; was niet iedereen in de samenleving even afhankelijk van elkaar? Toch bleef de opvatting dat slechts financieel onafhankelijke, wilsbekwame personen deel konden nemen aan het bestuur en het kiezen van bestuurders van grote invloed in de discussies over burgerschap. Vrouwen, kinderen, mensen die onder curatele stonden, huisbedienden en bedienden werden zo van het actief en passief stemrecht uitgesloten.

Daarmee waren deze burgers en burgeressen nog niet onmondig of volledig buiten 'de politiek' geplaatst. In het representatieve model dat in de Bataafse Republiek werd ontwikkeld waren verantwoording, opinie en debat belangrijke elementen waar ook niet-stemgerechtigde burgers aan konden deelnemen. Door de invoering van de vertegenwoordigende democratie veranderde bovendien de aard van de publieke rol van de burger. De politiek werd verbreed en de publieke rol van de burger werd ook een meer politieke rol. De Bataven meenden dat hervormingspogingen op sociaal-maatschappelijk terrein weinig kans hadden als overheid en maatschappij gescheiden waren en burgers geen politieke macht hadden, zoals dat had gegolden voor de 'morele' burger. Daarom konden onderwijs, armenzorg en gezondheidszorg na 1795 als staatstaken gezien worden: niet omdat de staat die taken 'afpakte' van de burgers, maar omdat de burger door middel van de politiek deelgenoot was van de staat en de gemeenschap en op die manier de samenleving kon helpen hervormen. Op dit thema wordt in het volgende hoofdstuk verder ingegaan.

Dat radicale Bataven als Vreede het republikeinse burgerschapsideaal niet verwierpen maar aanpasten had grotendeels te maken met de nadruk die de Bataven legden op de positieve vrijheid die zo belangrijk was binnen het republikeinse denken. Politieke deugdzzaamheid en een actieve bemoeienis met de publieke zaak om zo de Republiek te helpen behouden waren sterk aanwezig in het Bataafse politieke denken. Radicale Bataven gebruikten dit element om degenen die niet tot de politieke natie behoorden daarvan uit te sluiten, waarmee zij het burgerschap tot inzet van een ideologische strijd maakten. Anderzijds konden groepen die de publieke deugd hielpen bevorderen, zoals revolutiegezinde vrouwen, een plek veroveren binnen de nieuwe grenzen van 'de politiek'.

Het positieve vrijheidsbegrip was echter niet onomstreden. Zo vond menig Bataaf dat een burger vooral ongehinderd van zijn individuele rechten moest kunnen genieten. Daarnaast zorgde dit ideaal volgens een deel van de revolutionairen voor

grote problemen. Het was de vraag of men mensen wel kon dwingen om politiek deugdzaam te zijn, en of men in een samenleving waarin verschillende belangen en opvattingen bestonden eisen mocht stellen aan politieke opvattingen. Ondanks deze problemen werd het Bataafse burgerschapsbegrip in de periode 1795-1801 vooral vormgegeven door de opvatting dat een burger evenveel plichten als rechten heeft.